Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 160 (14882) 1992 чылдың август 20, четверг Солунга ат салган шагы 01.40. Чагыдар өртээ 10 көп. Салар өртээ 1 рубль.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР 8

БЫЖЫРГАН ХЛЕБ: ол четчип болур бе?

Республикада экономиктиг байдал бо чылдың эрткен чеди айларында улам нарыыдаан-даа болза, Тыва Республиканың хлеб бүдүрер үлетпүрүнүн продукциязының хемчээли эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээр болза, оон хөй болган.

Тодаргайлаарга, 2,7 хуу өскен бооп турар. Хлеб заводтары дээн ышкаш, ындыг чугула бүдүрүлгелерге херек чиг эттин, электри энергиязының, дериг-херекселлерге артык кезектерниң, чаа техниканың өртектериниң улгатканынан чамдык бүдүрүлгелер хоозурап, хөй өреширеге таваржып турары билдингир болгай.

Ындыг-даа болза, бистин республиканың хлеб бүдүрер бүдүрүлгелери чүгле деңдески ажылдаарын эвес, харын база-оларда ажылдап турар кижилерни хевээр арттырарын, коллективтин сырый каттыжыышкынын үревейн, бүдүрүлгелериниң буурап дүжерин болдурбас дээш, бүгү хемчеглерни ап чорудуп турар

Тываның бүгү чурттакчыларынга чылда-ла ортумаабиле 35 муң тонна далган херек бооп турар. 1991 чылда чүгле 16 муң тоннаның тараазын алган болгай. Оон ужурундан республиканың чурттакчыларының хлебке хереглелин долдур хандырары-биле кызыл-тасты, арбайны өске черлерден немей садып алыр ужурга таваржып турар бис. Бо чылдың январь айдан эгелээш, Подольскиниң бир тонна далганының өртээ үргүлчү-ле өскерлип келген. Чыл эгезинде ындыг далганың өртээ бир тонна дээш 3872 рубль, ынчаарга июнь ай эгезинде 13.472 рубль чеде берген. Ынчаарга август айның эгезинде ол 16.204 рубль апарган-дыр. Бир эвес оондаа тодаргай чугаалаар болза, 1 килограмм далганың өртээ 3 рубль турган болза, ам 16 рубль чеде берген-дир. Оон ужурундан тарааны үндүр садарының өртээнин аразында ылгалын дугдаар төлээде бистин республикага чыл санында-ла 292 миллион 995 муң рубль херек бооп турар-дыр.

Хлебтиң өртээниң ынчаар улгады бээри хереглекчилерге, ылангыя эвээш акша-хөреңгилиг өг-бүлелерге дыка аар-бергеин билдингир. Бо талазы-биле чамдык саначшкынарны маңаа көргүзүп болур. Подольскиниң тараазының бир тонназының өртээ 16.204 рубль-дир. Оон далганындан быжырып каан 850 грамм хлебтиң херек кырында үүрмектеп садар өртээ бот-үнези-биле катайхаара санаарга, 22 рубль 50 көпеек чеде бээр. Ол-ла өртек-биле ындыг хлебти уруглар садиктеринге, эмнелгелерге, ресторааннарга, столоваяларга, шериг кезектеринге садып турар. Ынчаарга демги-ле ол улуг өртектиг хлебти хоорай магазиннеринге 6 рубльге садып турарын чоп билир.

Сөөлгү үеде хлеб заводтары боттарының чаа, амданыг продукциязын — хлеб-булочка кылыгларын садыглаар тускай магазиннерин тудуп, кылып алганы дыка таарымчалыг бооп турарын айтыр херек. Чүге дээрге садыг четкилериниң чамдык магазиннери заводтарның хлевин алырындан арай ойталаар апарган. Ол болза, ындыг аъш-чем магазиннерин хуужулуп каапканының ужуу-дур деп бодап турар бис. Ол магазиннер хлебтен өске барааннар садарынга сонуургалын барымдаалаашы, ону садарынга тура чок-тур. Оон ужурундан чоп хлеб садып алыры-биле хөй үешактыг эрттирип турар Оон ужурундан Таңды районнуң хлеб заводу продукциязының 83 хуузун ам бодунун магазиннеринде садып турар апарганы чонга дыка таарымчалыг. Ак-Довурактың хлеб заводу 29, Чадааның — 47 хуузун бодунун шугуму-биле садып-сайгарып турар апарган.

Кызылдың хлеб заводунун коллективи хоорайның «Саян» магазининиң артында бир хлеб садыын тудуп, ажыглалга киирерингe чеде берген. Хлеб бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының амгы үениң негелделерине таарыштыр чаа ёзу-биле ажылдап турарының чижектерин оон-даа ынай көргүзүп болур.

Бистиң каттыжыышкынның шугуму-биле капитал тудугнун дугайын чугаалап болур. Капитал тудугдан бүдүрүлгениң сайыраары, технологтуг чаартылгазы улуг хамаржыр болгай. Бо талазы-биле акша-хөреңги бар бооп турар. Ынчангаш бо чылдың эгезинден бээр бүдүрүлгелерни чаартыр, эдеديرир, ажыл-агыйны улам хөгжүдер сорулгаларга 22 миллион рубльди тускайлап берген бооп турар. Ол акша-хөреңгини Кызыл хоорайда чылда-ла 3000 тонна макарон бүдүрер чаа цехти, ажылдакчыларга 107 квартиралыг чүртталга бажыңын, чаа үлетпүр баазазын тударынга чарыгдап турар. Оон иштинде Чадаана хоорайның хлеб быжырар заводун чаартып кылырыңче хөй түнүү берген.

Макароп аймаан кылып үндүрер цехти тудуп эгелээнинден бээр аңаа 1283 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылып чоруткан. Амгы үеде ол цехти ажыглалга киирерине чедир 787 муң рубльдиң ажылдарын кылып күүседири арткан. Ону тударынга цехти амгы үеде янзы-бүрү оң ийи тудуг организациялары киржип турар болгаш оон дериг-херекселлерни, эргежок чугула үүлдерни Россия Федерациязының чээрби ажыг заводтары чорудуп берип турар. Бо хүннерде цехтин ишти-дашты шеверлээр ажылдарны 48 дугаар тудуг эргелелиниң коллективи кылып турар болгаш ол ажылдар доостургала, Ирхутскинин «Тускай тудуг-монтаж» организациязының эптекчилери дугуржулганы ёзугаар дериг-херекселлерни эптеп турзуп эгелээр. Бо тудугну кылыр акша-хөреңги үзүлбейн, үргүлчү кээп турар. Ынчангаш ону бо чылын ыяап-ла ажыглаңга киирери чугула деп санап турар бис.

Хереглел барааннарының чамдык хевирлерине өртектер доктаадырын өскертир дугайында Россия Федерациязының Чазааның доктаалын удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Чазаа «Хлеб өртээнге өскерилгелер дугайында» доктаалды үндүргени билдингир болгай. Ынчангаш ол доктаалда Подольскинин далганының 850 грамм бир булка хлевинин өртээн 6 рубль болур кылдыр көрген. Ынчангаш тараанының девискээр каттыжыышкынының кол инженери.

мөөңү-биле садып алырының болгаш хлеб аймаан үүрмектеп садарының өртектериниң аразында ылгалды азы хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларының өртектериниң улгаткан хемчээлин дуглаар акша-хөреңгини (компенсацияны) Россия Федерациязының бюджединден берип турарын номчукчулар билир боор.

Ынчалза-даа бистин хлеб бүдүрүлгелериниң ажылдаарынга шаптыктаа-чыннар бар бооп турар. Биске немелде төлевирин Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозу чогуур үезинде бербейн турар таварылгалар бар. Чүге дээрге чиг этти — чигирни болгаш тарааны садып алыр дизе өртээн баш удур төлээр апарган. Оон ужурундан чигир садып алыры-биле банкыдан 4 миллион рубльди чээр ужурга таварышкан бис.

Бистиң саналдап турар бир үүлүвүстүң дугайын чугаалаары черле артык эвес. Немелде акша төлевирин бистин хлеб бүдүрүлге каттыжыышкынын бүдүрүлгелериңе эвес, а тараа продуктулар каттыжыышкынына тараа садып алырда немелде өртек кылдыр бээри чугула деп санап турар бис. Чүге дээрге оон бот-үне өртээнге, чарыгдаалар эвээш бооп турар. Бистиң кылып үндүрүп турарывыс хлеб аймаан өске черлерде ышкаш, хостуг өртектерже киирер херек. Азы чок болза, немелде өртектиң хемчээлин хереглекчилерниң боттарынга бээр болза таарымчалыг. Чүге дээрге Санкт-Петербург хоорайда ажылчыннарга, пенсионерлерге, хөй уруглуг өг-бүлелерге, инвалидтерге ай санында-ла 200 рубльди немей берип турар.

Рынок структуразын тургускары-биле холбаштыр берге байдалда эргелеп башкарылганың болгаш ажылхерекчи чоруктун чаа-чаа хевирлерин калбаа-биле ажыглаар дээш бистиң республиканың хлеб заводтарын акционерлиг ниитилеллер кылдыр эде организастап тургузар ажылды чорудуп турар бис. Чүге дээрге үе чогум-на ынчаар кылырын негел" келген. Заводтарның ажылчыннары база ону деткип турар.

Рынок харылзааларының шыңгыы негелделерин барымдаалап ажылдаары-биле бистиң хөй кижилиг коллектививис өске-даа хемчеглерни ап чорудуп турар.

Сарыг-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.
Тыва Республиканың Хлеб болгаш макарон бүдүрүлгезиниң

Хууда бодал

САТКАН АЖЫЫ ЧОК

Бо чылдың июль 15-те № 134 «Шын» солунга журналист Михаил Дуюнгарның чер дугайында үүлү парлаттынган. Ону бижил тура ол чер дугайы национал айтырыг-дыр дээнин кончуг шын-дыр. Оон ол бодалдарынга бүрүн каттыжар-дыр мен. Ынчангаш бодумнун саналым илередип көрейн. Чажырбас мен: черни садыпсаарар деп турарынга шуут удур мен. Бир эвес Тывага черни садып-саарар дугайында дээрги демократтарның политиказы боттаны бээр чүве болза, бистер, эвээш санныг тывалар, ёзулуг-ла ядарап эгелээнивис ол. Чүге дээрге хөй акша-көпеектиг орус дылдыг кижилер ону дораан садып, үлежип аппаарлар. А бистер ону садып ап шыдаас бис. Амдыызында ону садып алыр хире акша-хөреңгивис-даа чок. Ынчангаш чер садып алган кижилер бистерни чоорту ооя кызып үндүрүптер.

Россиянын орус дылдыг кижилери боттарының девискээринде черин та садып алзын, та хунаажып алзын — боттары-ла билир ыйнаан. Бистер, тыва кижилер, төрээн черивистиң ёзулуг эелери болуп, черивисти чоннун эргезинге арттыргаш, салгалывыска дамчыдып берип чорзувусса мөрүвүс ол.

Хувускаал МОНГУШ.
Таңды район.
Хову-Аксы суур.

ТУРАСКААЛ ЧООЗУ

1991 чылдың август 19-21-де Россияның демократтыг күштериниң тиилелгезинге турасказткан турасказл чоозун (көпеезн) бүдүрген болгаш саарылгаже киирген. Чоосту Россияның Төп банкызы белеткээн.

Чоостуң үнези 3 рубль. Ону чес-никель холуксаазындан бүдүрген. Оон даштыкы өңү ак, долгандыр хемчээли 33 миллиметр. кыдыын хаажылап каан, бир талазында «Россия банкызы» деп бижимел, өске талазында «3 рубль» деп сиилбир бар. Оон адаанда «1992» деп сан чоосту бүдүрген чылын бадыткап турар.

Турасказл чоозун 1 миллион рубль түнүг кыдыр бүдүрген. Турасказл чоозу саарылгаже киргеи.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

БУРАН-ХӨЛДЕ БЕЛЕТКЭЭН

ӨВҮРДЕ «АК-ЧЫРАА» СОВХОЗТУҢ АЛДАЙ-ООЛ ТҮЛҮШКЕ УДУРТКАН МАЛ ЧЕМИ БЕЛЕТКЭЭР ЗВЕНОНУҢ СИГЕНЧИЛЕРИ БО ЧЫЛЫН 3250 ТОННА АҢГЫ-АҢГЫ МАЛ ЧЕМИН БЕЛЕТКЭЭР.

Звено кежигүнери бар арганы ажыглап турган, август айның ийиги чартынга чедир муң тонна ажыг мал чемин кылган. Ону совхозтуң доктаамал сиген кезер чери — Буран-Хөлде сарааттаан.

Сигенчи звенонуң кежигүнери — 8 кижи шупту демниг, эрес ажылдап турар. Оларның аразында механизатор Сергей Куулар, Болат-оол Кызыл-оол, Алдай Түлүш, Орлан Конгар, Буян Ооржак болгаш оон-даа өскелер шалыпкын чоруун көргүзүп келген

Бо сигенчилер Көк-Хаакта чайын суггарып алганы шөлүнден меде сигенни чоокта чаа хезип эгелээн. Олар ол черлерден эки шынарлыг 1085 тонна сигенни белеткээрлер.

Найгын-оол ДАМДЫН.
Ак-Чыраа суур.

ХООЧУННУҢ ДУЗАЗЫ

БАЯН-КОЛ СУУР ЧУРТТУГ ХООЧУН СЫГЫР-ООЛ МОНГУШТУҢ НАЗЫНЫ АМ 70 ХАР АЖЫП ТУРАР.

Ындыг-даа болза, бодунуң ажылдап чанчыкканы-биле аная олурбайн, ажыктыг үүлдерни хөйнү кылып келген. Чоохта чаа ол «Х Улуг хурал» совхозка сиген кезер 30 кадыырны, сиген бөлер 20 дырбаашты болгаш өскеда үүлдерни малчыннарга болгаш сигенчилерге кылып белеткеп берген.

Төрээн совхозунга ол амдаа дузалажырын шинтирлээн.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.
Баян-Кол суур.

Хууда бодал

САТКАН АЖЫЫ ЧОК

Бо чылдың июль 15-те № 134 «Шын» солунга журналист Михаил Дуюнгарның чер дугайында үүлү парлаттынган. Ону бижил тура ол чер дугайы национал айтырыг-дыр дээнин кончуг шын-дыр. Оон ол бодалдарынга бүрүн каттыжар-дыр мен. Ынчангаш бодумнун саналым илередип көрейн. Чажырбас мен: черни садыпсаарар деп турарынга шуут удур мен. Бир эвес Тывага черни садып-саарар дугайында дээрги демократтарның политиказы боттаны бээр чүве болза, бистер, эвээш санныг тывалар, ёзулуг-ла ядарап эгелээнивис ол. Чүге дээрге хөй акша-көпеектиг орус дылдыг кижилер ону

ХОЙЖУ-БИЛЕ УЖУРАШКАН...

Мөңгүн-Тайгада ажыл-ижи-биле алдаржаан малчыннар кайы хөй.

Оларның бирээзинге «Мөгөн-Бүрен» совхозта Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Чуглур-оол Иргитович Дарын-Базыр төлевтин-биле кирер. Ол совхозунга хөй чылдар иштинде хой мал бригадиринге ажылдаан. Он ийи чыл бурунгаар бодунун күзели-биле хойжулай берген. Бо үеним иштинде куду көргүзүүлүг деп кымга-даа чемеледип чорбаан. Харын чыл санында чүс хойга онаштыр 92-деи 106 чедир хураганны ап, шаннал макталга чедип чораан.

Эрткен кыш Мөгөн-Бүренге кадыг-ширинн-даа болза, ол бүгү арга-курлавырларны ажыглап турган, чүсе онаштыр 90 хураганны ап, бир тыва уксаалыг хойдан-на 2 кг дүктү кыргып, дужааган.

Амгы үеде Чуглур-оол Иргитович сураглыг, аржаан-суглуг, арбын аалдар чайлаа Ак-Хөлде малын семиртип турар. Ол чай дургузунда 5-6 катап ангы-ангы одарларже көжер. Июль-август айларда малын боттанаап кадарарын сөөлгү чылдарда организастап келген. Майгынанып алгаш, бир черге 8-10 хонуп чораан, малын семиртир чанчыллыг кижи. Кажан сиген кезе бергенде ол черге хоюн кадарбышаан, мал чемин белеткээр. Эки семис, күштүг мал эдержилгеге эки кирер, чаш төлү боткуг-шыырак, сүткүр болур. Ынчангаш хураганнар кыштан хүр-менди ажарының чылдагааны ында дээрзин Чуглур-оол Иргитович тайылбырлап орар болду.

—Хоюнарны кайы айдан эгелеп оолдадып турар силер? деп хойжудан айтырдым.

—Бо айтырыг бистин районга янзы-бүрү болуп келген. Он чыл бурунгаар болду бе, мон, хойну ноябрь айдан эгелеп оолдадырын боттандырып келди. Бир эвес мал чеми четчир чүве болза, ол база ажырбас арга чорду. Хураганнар шыырак, дүккүр-даа болур чорду. Бисте төп районнарда ышкаш мал чеми белеткээр черивис бар эвес, чем чокта берге чорду. Мен сөөлгү каш чыл улаштыр январь айдан эгелеп оолдадып турар мен. Эрте төрүттүүген хураганнар март-апрель айдардан эгелеп нелери-биле кады чер одарлай бээр, шоолуг сиген хереглевес. Бистин малчыннарывыс божаны таарга агыскаш, ону донуруп алгаш, кыжын суланы хайындыргаш, өг-аажыны аная холуп бээрге, база чем болур. Январь, февраль айларда хойларның суду элбек болур. Хураганнар нелериниң судуу-биле амыдырай бээр чорду деп малчын чугаалаар.

—Дуржулганар солун-дур, уламчыланар, малчын-деп ону деткидим.

— Янзарда төрүттүүген хураганнарны чайын нелери-биле денге кыргыырга, бирээзи-ле 400-500 грамм дүктү бээр чүве болду. Хураганнарны чайын чогуур өй-шаанда үзер, оларны нелери-биле кады чайлдыр болза, хойлар шоолуг семирип шыдаваан базар чүве. Бис хураганнарывысты боттарывыс өстүрүп доруктурар бис. Сакманчы албас бис. Мээн өөм ишти Терүш Санчы-Доржуевна уруг-дарының мал ажылынга бичиизиндеп тура өөредип чанчыктырар кижи. Беш уруглуг улус бис. Олар шупту мал ажылынга хаадыкшылдыг улус чүве бо — деп, Чуглур-оол Иргитович чугаалады.

Терүш Санчы-Доржуевна ада-не деп ыдыктыг сестерини бүгү талаларын ыяк билир болгаш аңаа езулуг-ла төлептиг. Амыдырал-чуртталгазы-биле ону бадыткап чоруур. Өг-бүлези, амыдырал-чуртталгазы дээш ол кезээде сагыш аарып чоруур.

—Хүндүлүг дыштанылгаже үнер дей берген мен. Дузалакчым—шеригден келген оглум Женя. Амдыы чылын хоюмну хүлээдип бергеш, кады ажылдап, чурттаар күзелдиг улус бис. Ол мал дээнде шыдамык оол чүве. Амыдырал салгал дамчыыр деп чүве ол-дур ийин Оглум-биле демнежип турган, сиген үнмээн-даа болза, 5-6 тонна сигенни бүгү-ле арганы ажыглап турган белеткеп алыр бис. Кыштагда казжа-хораавыс бүрүн септеттинген. Мындыг чүве бо — деп, ол чугаалады.

—Силерниң совхозта мурнакчы малчыннарны адап болур силер бе? — деп айтырарымга оон харыызы мындыг болган: «Чүгле оларны адаар эвес, ажылының үннелин безин чугаалап болур мен. 1991 чылда чүс хойга онаштыр 126 хураган ап, районга чемпионнаан аныяк хойжу Олег Намзын-дыр. Чиик машина садып алыр талап-биле шаннаткаш, ону алды-даа. Бо чылын ол база-ла тергиндээн. чүстен 100 хураган алды. Сарыг-оол Салчакович Сагаан—92. Сат-оол Саая 90 хураган алдылар. Мен база шюру-ла болдум. Республика Назадымына 6 аныяк хойжу, сарлыкчы киришкеш барды. Мен база Назадымга эки турам-биле кириштим.

Киим-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

Үерлээшкин

БАЙДАЛ АРАЙ НАРЫН

Сүт-Хөл районда суг үерлээшкининиң хараазындан тургустунып келген нарын байдалдың дугайында медээни Президентинин парлалга албаны солуннуң мурнуку үндүрүлгезинге берген болгай. Ук байдал-биле таныжып, суг-чарга алыскан чурттакчы чонга боттуг дузаны көргүзери-биле август 18-те Тыванын кежигүннери — Президентинин болгаш Тыванын Чазаанын Администрациязының удуртукчузу — күүне секретары В. С Очур-оол, Тыванын чазааның Даргазының бирги оралакчызы В. О. Оюн, сан-хөө сайыды К. Д. Ондар, хамааты камгалалының ажылдакчызы В. И. Савосик олар Сүт-Хөл районче вертолеттуг ужудуушкунну кылганнар. Ниитизи-биле районда байдал чүгээр-даа болза, чамдык черлерде байдал кончуг нарын болгаш дүвренчиг. Алдыы-Үстүү-Ишкиннериниң көвүрүглерин суг алгаш бараныының хараазындан ында малчыннар-биле харылзаа барык үзүлген. Сугга чардырып, аал-оранынга чедип чадап турар малчыннар база бар. Малчын коданнар-же бар чыткан машкналар үер-чарга алзып, орук ара тургулапкан. Ишкин суурга алды хонук иштинде чырык кыппаан. Харылзаа сывырындактары шөйген элээн хөй чагылар сугга алзып, ушкуулаан. Районнуң девискээринде кезип белеткеп каан сигенширбинилди, тараа шөлдерин суг-чар арыды шаап балыра барган черлер база бар. Хорум-Даг суурнуң девискээринде байдал база нарын. Суур кыдыынын үш-дөрт хире бажыннарын суг ап, чурттакчыларын өскээр көжеринче албадапкан.

Байдал нарын турза-даа, кижилер болгаш хууда-даа, хөй-ниитиниң-даа мал-магаанында когараашкын чок болуп турар. Дарый хемчеглерни ап, чурттакчы чоннуң амыдырал харылзаазын хандырары-биле тускай тургустунган район комиссиязы ажылдап турар. Аная дузалаары-биле найысылалдан харылзааның, көдээ ажыл-агыйның болгаш өскеда адырларның специалистеринден тургустунган комиссия ук районче бөгүн үнүптер.

Михаил ДУЮНГАР.
Президентинин парлалга албаның кол специлизи

● КҮШТҮ АЖЫГЛААРЫНЫҢ ОРНУНГА ЧУГААЛ А Ж Ы Ы Ш КЫННАР АЖЫҚТЫГ.
● ӨРЕНИҢ ХУУСААЗЫ УЗАМДЫККАН.
● ДУГУРЖУЛГА ЧЕДИП АЛДЫНГАН.

ДЕЛЕГЕЙНИҢ ДЕСКИНДИР

ДИПЛОМАТТЫГ ХАРЫЛЗААЛАРНЫ ТУРГУСКАН

ВАШИНГТОН. Амгы үеде херек кырында душкен Югославияның Федеративтиг Социалистиг Республиказының составынга кирип турган үш республикалар-биле долу хемчээлдиг дипломаттыг харылзааларны Американың Каттышкан Штаттары тургускан. Хорватия, Словения, а ол ышкаш Босния болгаш Герцеговина Республика эм АКШ-биле дипломаттыг харылзааларны тургускан ангы-ангы күүнелер болу берген.

КАШМИР АЙТЫРЫЫНГА ХАМААРЫШТЫР

ДЕЛИ. Кашмир айтырын шинтирлээринге хамаарыштыр Пакистаның камгалал министри Сайед Гаус Али Шах тускай медеглел кылган. Кашмир айтырын шериг күжү азы дайын аргазы-биле шинтирлээри канчан-даа болдунмас деп, ПТИ агентилелдиң корреспондентизинге министр медеглээн. Индияның, а ол ышкаш Пакистаның удуртукчулары Кашмир айтырын политиктиг тайбын арга-биле шинтирлээринче чүткүп турарын ол демдеглээн. Күштү ажыглаарының орнунга чугаалажышкыннар эки түнелдерни бээр дээрзи чигинишкин чок деп, Пакистанның камгалал министри айытты.

КНО-ДАН ДИЛЕГ КЫЛГАН

НЬЮ-ЙОРК. Бөлүк мусульман чурттар Каттышкан Нациялар Организациязынга тускай дилег киирген. Босния болгаш Герцеговинада байдалга хамаарыштыр Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының тускай ссссиязын чыылдырарын дилег бижикте негеп турар. Ислам конференциязы деп делегей организациязының составынга кирип турар чурттарының төлөлекчилериниң хуралы эрткен понедельник хүнүнде болган. КНО-дан ындыг дилег кылыр дугайында шинтирни ол хуралга хүлээп алган.

ДЕТКИМЧЕ ФОНДУЗУН ТУРГУЗАР

ТОКИО. Европа чурттарыбиле, а ол ышкаш Хамаарышпас күүнелер деткимчезинин республикалары-биле культура харылзааларын калбартырынга деткимче көргүзер сорулгалыг күүне фондузун тургузарын Японияның чазаа шинтирлээн. Ол дугайында «Иомиури» солун бижээн. Япон чазактың санап турарын езугаар алырга, ындыг фондуну тургузары, Европа чурттарыбиле, бирги эелчегде Японияның кожазы Россия-биле культура харылзааларын калбартыры Курил ортулуктарның айтырын бүрүн шинтирлээринге идигни бээр. Курил айтырыглары дайын сөөлүнде үеде Японияның болгаш Россияның аразында харылзааларны моондактап келген деп, Японияның чазаа медеглээн.

РОССИЯЖЕ ТАРАА ЧОРУДАРЫН СОКСАТКАН

ОТТАВА. Россияже тараа чорударын соксадыр дугайында шинтирниң хүлээп алдыганын Канаданың кызыл-тас эргелели дыңнаткан. Ол шинтирни хүлээп алыр мурнунда федералдыг төп чазак-биле дугурушкан деп, ук эргелелдиң төлөлекчизи медеглээн. Россияже Канаданың кызыл-тазын болгаш өске-даа тараа аймаан чудуруп чорударын соксаткан чылдагааны — Россия сан-хөө талазы-биле бодунун хүлээлгелерин орта күүсетпейн, төлөөр өрезинин хуусаазын узамдыктырып турар.

ИРАККА УДУР САГЫНДЫРЫГ

НЬЮ-ЙОРК. Американың Каттышкан Штаттарының президентизи Дж. Буш Иракка хамаарыштыр кыжаныышкынныг медеглел кылган. «КНО-нун Айыл чок чорук Чөвүлелиниң шинтирлериниге дүүштүр. Делегей ниитилежилгезинин Багдадта турар инспекторларының негелдезин Ирак, оон президентизи Саддам Хусейн күүсетпес болза, Иракка удур шериг күжүн ажыглаарынга Американың Каттышкан Штаттары шуут белен» деп, Дж. Буш медеглээн.

ЧИНГИНЕ СЕКРЕТАРЫНЫҢ КЫЙГЫРЫЫ

КАИР. МЕН агентилеллиң корреспондентизинин дамчыкапын езугаар алырга, Сомалиге аппарын чедирип бээр дузаламчыны ынаар чорударын дүргедедирп эргежок чугула деп, Каттышкан Нациялар Организациязының чингине секретары Бутрос Гали медеглээн. Ол дузаламчыны чедирер транспорт аймазының ойыл чок чоруун хандырар сорулга-биле Каттышкан Нациялар Организациязының шериглерни ынаар дүрген чорударынче КНО-нун чингине секретары Каттышкан Нациялар Организациязының кежигүннери бүгү күүнелерни болгаш КНО-нун Айыл чок чорук Чөвүлелин кыйгырган.

Сомалиже КНО-нун 500 кижи составтыг күштерин чорударынга ук чурттун найысылалында удурланышкан күштериниң төлөлекчилери бүрүн өөпшөөрешкен деп, Бутрос Али дыңнаткан. Ындыг дугуржулга Сомалиниң найысылалы Могадишо хоорайга чедип алдыган.

БҮРҮН ЭРГЕНИ ТЫВЫСКАН

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нациялар Организациязының Айыл чок чорук Чөвүлели тускай резолюцияны бир үн-биле хүлээп алган. Мурнуу Африка Республикаже делегей шинтилежилгезинин хайгаракчыларын доп-дораан чорудар бүрүн эргени КНО-нун чингине секретары Бутрос Галиге тускай резолюция езугаар Айыл чок чорук Чөвүлели тывыскан. Мурнуу Африка Республикага националь эптежилгениң идеязын амыдыралга боттандырар хөрекке КНО-нун хайгаракчылары ийнг бээр сорулгалыг.

СЪЕЗД БОЛГАН

ХЬЮСТОН. (Техас штат). АКШ-тың республиканчы партиязының съездизи Хьюстон хоорайга болун эткен. Бо чылдың ноябрьда болур президент сонгулдаларынга белеткелдин айтырыгларын съездиниң делегаттары чаагаалажып көргеи. Демократтыг партиядан АКШ-тың президентизиниң албан-дужаалынга кандидат кылдыр амгы президент Дж. Буш-ту съезд сонгаан болгаш оон сонгулда мурнунуу программазының төлевилелин бадылаан.

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

БУДАПЕШТ. Венгрияның премьер-министри Йожеф Антал болгаш Чехияның премьери Вацлав Клаус каттышкан парлалга конференциязын Будапешт хоорайга эрттирген. Сербияга удур делегей хемчеглери дээштир болгаш тодаргай болур ужурлуг деп, Венгрияның чазак баштыны медеглээн. Ынчалзажок ук хемчеглер төнчү чок болбас ужурлуг деп, ол чугаалаан.

ЧӨӨН ҮЗЕЛДИГЛЕРГЕ УДУР

МЕХИКО. Гватемаланың камгалал министри генерал Хосе Доминго Гарсие чурттун чөөн үзелдиг күштерине удур кыжаныышкынныг медеглелди кылган. Чөөн үзелдиг тура халыкчыларга удур калбак хемчээлдиг шавар халдаашкынарны армия белеткеп турар деп, ол дыңнаткан.

● ● ●

БЕЛГРАД. Босния болгаш Герцеговина девискээринде фронтуларга эрткен 15 хонук дургузунда месилдежишкиннер соксавайн келген. Сөөлгү медээлерни ёзугаар алырга, ында месилдежишкиннер элээн шеглеттине берген.

● ● ●

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нациялар Организациязының Айыл чок чорук Чөвүлелинин хуралы болуп эткен. Кижи эргелерин Иракта каржызыбиле үрел турарын хуралдың киржикчилери шынгыы буруу шапкан.

● ● ●

ОСЛО. Европага идегежир болгаш айыл чок чорукту быжыглаар хемчеглер талазыбиле ат салдынган дугуржулгага дүүштүр Россия Федерациязының девискээринде чепсектиг күштерге хыналда кылыр дугайында чагыгны Норвегияның чазаа Россияның Даштыкы херектер министерстозунче чоруткан.

● ● ●

БЕНДЕРЫ Танкыга удур 93 миналарны, чадаг шериглерге удур 25 миналарны ол хоорайның девискээринге илереткеш, узуткаан. Миналарны тывар болгаш хоуткаар ажылдарны Россияның Чепсектиг Күштериниң саперлары боттандырып турар.

(РосИТА — СЧТА).

БАЗА КАТАП ЧЕМПИОННААН

Ол хүн агаар-бойдустун байдалы чагып каан дег, каан, аяс болган. Сүт-Хөл, Чыргакы тайгаларында хар-чаъзын холуй чаап-даа турган болза, сиген кезикчилериниң маргылдаазын эрттиреринге ёзулугла тааржыр хүн турган. Хол кадыыры-биле сиген кезериниң маргылдаазы бистиң Чөөн-Хемчик районга чангыс эвес удаа эрткенин баш удур сагындырып каалы. Бо удаада маргылдаа бедик деннелге эрткен-даа болза, аная чыглып келгеннериниң сагыш-сеткилин хомудатпаан. Ылангыя «Хорум-Даг» колхозтуң удуртукчуларынга, аъш-чем белеткеп берип турган поварларга чоо четтиргенин илергейлеп турду.

— Районда 70 ажыг улуг-биче будурулгелер, организациялар, коллективтер бар-даа болза, маргылдаага чүгле он ажыг коллектив келгени четпес-тир — деп, район чагыргазының даргазы М. Б. Донгак чугаалап, чугула кампанияны эгелээрни чыылганнарга чарлап дыннадыптарга, 5 кезикчиден тургустунган тус-тус команда сиген шөлүнче бир удаа кириптилер.

Маргылдаа «Хорум-Даг» колхозтуң Хемчикче талазында делгем, ногаан шыкка орайтап эгелээн-даа болза, шынарлыг болуп доозулган. Анаа 7 команда маргышкан. Олар 35 хол кадыыры-биле ажылдаан. Бирги черни Хорум-Даг көдээ Совединиң командазы алгаш, ирт чаалап алган. Ийиги черде ол-ла суурда АКМК-1-нин тудугжулары болган. Оларны сеге-биле шаннаан. Үшкүзүн район чагыргазының ажылдакчылары ээлээн, оларга иртчигеш берген.

Чемпион ат дээш 7 сиген кезикчизиниң аразынга болуп эрткен конкурс солун болган. Бир кижиниң кезер нормазы 20 соток шөл. Түңнелин үндүрерде, ажылдың шынарын көрүп, чарыгдаан үезин барымдаалап, балл санап үндүрген. Бо маргылдаага эң хөй баллды ол суур чурттут, бежен харлаар, мурнуку чылларда каш удаа чемпионнап келген Каллаг-оол Монгуш чедип алган. Ол аът-биле шаннаткан. Районнуң көдээ ажылагый эргелелин төлээлеп чораан Юрий Сат ийиги черни ап үнген. Үшкү черни АКМК-1-нин тудугжузу Григорий Монгуш ээлээн.

Ниитизи-биле маргылдаа бедик деннелге эрткен-даа болза, үүрмек четпестерни комиссия кежигүннери айтып, келир чылын шак ындыг янзылыг четпестерни катаптаваын сүмелээн.

ЧУРУКТА: ийиги черни ээлээн Юрий Саттын кадыырын таптап олурары.

Виктор ХОВАЛЫГ, сөзу болгаш фотозу авторлуу.

ШҮГДҮНҮП, БОДАНЫЫЛЫ

«Хостуг Тыва» дээр улусчу фронтүнүн тургузукчу хуралынга чеде бергеш, ооң мурнунда салдынган сорулгаларын өөренип көргеш, бодумнуң саналымга деткээн мен. Дараазында санал берген Игорь Иргит мээң саналымга, бодалымга бүрүн каттышканын илереткен. Элээн каш хонгада, «Хостуг Тываның» удуртукчулары Тыва Республиканы Россия Федерациязының составындан шуут чарар дугайында референдум чарлаарын митинг-хурал кылгаш; шиитпирлээн. Мен аңаа удурланган бодалымны «Шынга» бижээн мен.

Бо чылдың июль 21-де, «Шынга» «Хостуг Тываның» ындыг политиказын шүгүмчүлеп бижээн кижилерге хамаарыштыр (бирээзи менээ), Игорь Иргиттиң «Өжээн-кылык өскүтпээлиңер» деп үүлү парлаттынган. Ийе, бодумнуң бодалым илередир эрге, өскелерде ышкаш, Игорь Иргитте база бар. Ынчалзажок Игорь Иргит маргышкан айтырыгларынга хамаарыштыр чугаалаарының орнунга, кайда-чүде, бар-чок фаштиссирек орус ооллар, мээң интернационалчы өг-бүлем, салгалым коптарлай бергениниге дыка-ла эпчоксундум.

Мындыг чугаа-соот көдүре бээрге, национаддар аразының айтырыынга шаанчак болур боордан башка, кымга-даа ажыы чок деп үвени билбес кижи барып-барып Игорь Иргит эвес-ле болгай. Тыва Республиканы Россия Федерациязының составындан коорар дугайында бодалдарга чөпшээрешпезимни база катап бадыткавышаан, угаан-сарыылдыг кижилер оны деткивес дээрэниге бүзүрээр мен.

«..Чоокта чаа Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак биле Дээди Совет Даргазы К. А. Бичелдей олар Россия-биле Федеративтиг кереэге ат салып каапканнар болгай. Аанакайын, чондан айтырбаанар, сүмелешпээнер. 1944 чылда Токаның чазаа база-ла шак ындыг арга-биле Тывацы ССРЭ-ге каттыштырган болгай» деп, Игорь Иргиттиң хомудан турарын пат кайгадым. Кайы-даа таварылганы алыр болза, чүгле тыва чонга ажыктыг болган, оон тывалар ойнап алган боордан өске үнү-даа чидирбээн, каража-когаралга таварышпаан болдур ийин.

ССРЭ болгаш Россиядан ам кээп оспаксырай бээрге, чованчыг-дыр. «Тоткан аът дорзук тепкилээр» дээни ышкаш болу бээр болза, чараш эвес. Өске даштыкы күрүнелер-биле харылзаа тудуп, элчиннер солчүп, оларның ачы-дузазы-биле амыдырай бээр арганыс бар дижип шүүгежип чоруур кижилер бар-дыр. Амгы тускай догуунаан кожавыс Моол ССРЭ бүстүп дужерге, ядарап-хоозурап калган-дыр. Аная өске кандыг-даа даштыкы күрүнелер сагыш салбаан, ачы-дузазын көргүспейн турарлар. Оны үү деп билирил?

Шынап-ла, «Боданганы ботка херек, ботка болчур чүве-ле чок» дээнинде ханы утка барын утпаалынар, өргүн зонум. Чаа өзүрем ажыдыышкыны» кылып турар кижилериин сиилец күткүүшкүнүнге алыспаалы. Кижи бүрүзүнде бодунуң баш-мээзи бар болбазыкпе.

Референдум чарлаа-даа, оон түннели «Хостуг Тываны» өөртпес, чоо оны деткивес. Салган өске сорулгалары чедишкиниг болурун «Хостуг Тывага» күзеп артым.

Михаил ШУР-ООЛ.

КУРЛАВЫРЛАРНЫ ЧӨП АЖЫГЛААР

Ак-Довурактың хлеб заводу хереглекчилерге бодунуң продукциязын эрткен чылдың бирги чартыында хөйүү кылып үндүрген. Тодаргайлаарга, 1522 тонна хлеб-булочка кылыгларын бүдүрген.

Ынчалза-даа бо чылын кондитер кылыгларын садыг четкилериниге эвээшти берип турар апарган. 1991 чылда хлеб заводу 256 тонна кондитер кылыгларын бүдүрген болза, бо чылын — чүгле 80 ажыг тоннаны хереглекчилерге бараалгаткан. Ооң чылдагааны — чиг эттин, ылангыя чигирнин болгаш маргаринин өртээнин дыка улгатканы, ооң түңнелинде бараанның бодунун үнезиниң бедээни боон турар. Чижээ, пряник аймаанның өртээ эрткен чылдыындан каш катап улгадырга, хереглекчилер оларны барык албас чыгыы апарган.

Улус шоолуг албас, улуг өртектиг чигирзиг чемнерни хөй чарыгдаар кылын турган бүдүрериниң орнунга, эки шынарлыг, чаа быжырган хлеб-булочка кылыгларын хөйүү садыгларже киирери ажыктыг болурун заводтуң специалистери биле берген. Хлеб — кол чем деп чоннуң чугаалап турары-даа шын. Ооң ужурундан күш-ажылчы коллективке ажылчыннарны оларның арга-мергежилин барымдаалап хуваап, эде организаставарының чугулазын администрация база биле турар. Бо талазы-биле чамдык чүүлдер кылдынган-даа.

Ак-Довурактың хлеб заводу бо чылдың баштайгы чартыында 10907 мың рубльдин бараанныг продукциязын кылып үндүрген. Ол дээрге эрткен чылдың чогуур үезинде турганындан 177 мың рубль хөй-дур.

Заводтуң баштаар черн рынок харылзааларынга таарыштыр ажылды организаставар дээш бодтуг хемчеглерни алыры негеттинин келгени билдингир. Ынчалза-даа заводтуң дериг-херексел бөгүн-даа болза септеп-селип каастың болур кылдыр элеп, өргажирээн боон турар. Оон ужурундан үдуртукчу ажылдакчылар боттары безин чамдыкта дүн-хүн чок заводка баар, эдикчилер, слесарьлар, септекчилер-биле кады ажылдаар ужурга таваржып турааолар.

Кандыг-даа ажылдың түңнели кижилерден хамааржыры билдингир. Хлеб заводунда күш-ажылдың сагылга-чуруму эрткен чылдаазындан экижээн-даа болза, ажыл шагы үзер, харысалга чок кижилер ам-даа бары харааданчыг. Кижилериин үре-түңнелдиг ажылдааранга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш администрация бүгү чүүлдерни кылып турар. Оон аксыда коллектив социал айтырыгже улуг кичээнгей салып келген. Рынок харылзааларының негеп келгени-биле чамдык ажылдакчыларны кызырар ужурга таваршыкан. Ындыг турбуже, дирекцияның талазындан кижилерни ажылдан үндүрер эвес, а ажылды эде организаставар боттуг хемчеглерни ап турар. Ажылчыннарны оларның арга-мергежилинге таарыштыр эде тургускаш, бригадаларның саанын кызырары таарымчалыг деп санаан. Бир эвес бригада даалганы ажыр күүседир, эки түңнелдерни чедип алыр болза, аная ай санында-ла 1200 рубльдн немей бээри доктаатты-нган.

Амгы үеде кижилериниң амыдырал-чурттагызынче сагыш салыры чугула сорулгаларның бирээзи. Ону ёзугаар заводтуң бодунуң ажылдакчыларынга аъш-чем аймаан, далганны, чигирни элээн чиик өртектер-биле садып турар. Ажылчыннарга акша-шалың үр бербээн таварылга амдыызында болбаан. Кижилериин ажылының сан-түңү болгаш шынарын барымдаалап, төлевирни улгаттырганы эки салдарны чедирип турар. Бир эвес моон мурнунда айла ортумак ажыл төлевири үш чүе рубль бичин-ле ажып турган болза, бо чылын ол 2550 рубль чедип турар. Бир эвес эки ажылдаар, хөй продукция бүдүрер болзуңа, оондаа хөйүү ап болур.

Хлеб заводунга ажылдаары берге дижири чөпгүг. Өлшык, ыш-бус хөй болурга, аная ажылдаарын күзээрлериниң эвээши болуру таварылга эвес-тир. Амгы үеде дирекция вентиляция кылырын оралдажып турар. Ындыг турбуже, девин үстүнде демдеглээни ышкаш, ажылга ээ-харысалга чок, кыспас кижилер ам-даа бар боон турар. Оон чылдагааны—бригадирлериниң, инженер-техниктиг ажылдакчыларның негелдезиниң ам-даа кошкаанда боон турар.

Заводтуң дирекциязы келир үеде ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш чамдык хемчеглерни ап чорудуп турар. Күш-ажылчы коллективтиң төлээлекчилери Удавас Новосибирск хоорайга барган, алырның ассоциациязының удуртулгазы-биле сүмележип, чугаалашкаш, чамдык даштыкы чурттар-биле ажылхерекчи харылзааны тургузарын планнаан. Бир эвес саңхөө айтырыы чүгээртей бөөр болза, ассоциацияны дамчыштыр Германияда вафли, печенье болгаш өске-даа амданыг чемнер кылыр дериг-херексел-дерни чагыдарын бодап турар.

Ак-Довурактың хлеб заводу келир кышка белеткелди чорудуп, оттулар чүүл —хөмүрдашты Чадаана разрезтен алыр кылдыр дугуржулга кылган. Хлеб-булочка кылыгларын будүрериниң курлавыры четчир. Чоону хлеб-биле четчир хандырып болурунуң курлавырларын долдур ажыглаары — хүннүң чугула сорулгазы.

Светлана БАЛЧЫР.

ШЫҢГЫЫ ЧУГААНЫ ЧОРУТКАН

Хөлбелчиннээн хөглүг чай эртип, хөөнзүргей шырай тырткан кустуң башкы айының сооксумаар тыныжы илереп турда, кежи хөмнелип када берген, харын-даа кестип, оюлган черлериннен малдарның ханы сыстып, ук мал кодурлап турда, ажыл-агайының тускай эртемиглери шеллээлеп алгылаан, дүште даа чок оожум-таваар кылаштажып турарын үүнүн-биле тайылбырлаар боор. Чугаанын үтказы чүл дээрге «Большевик» совхозтуң шээр малының тос коданы кодур ӧарыг болганы-дыр. Элдептинин аа! Изиг чайын кодур сарыгларны эттти, бестн, ханны соруп келирге, тайгага-даа одарлаткан мал болза, кайын семирпир деп. Черле ынчаш ниитизи-биле алыр болза, хөй орулга киирип ап болур кол адырының улам-на сандарап бар чыдары моон-на илдеп-дир.

Тарын боозадылга орта чорбастаан, селекционер-зоотехник орта ажылдаастаан, Шээр малды хар-назынынын, чүзүүнүн, дүгүнүн шынарының аайы-биле ангы-зигы коданнарга үсээн. Қышталарны чогуур үезинде аңгылап аштаваан. Көржүнин коптарын каан кажаларны чугайлап, халдавырлыг ӧарыгларга удур дезинфекция чорутпайн келген. Ам харын, кажан районнуң мал ӧарыгларынга удур демисел чорудар станциязының дезинфекция кылыр тускай машинаазын хөлезилээр деп турарын чүү деп билирил?

Совхозтуң специалистери «ДҮК» дээр тускай машинаазын чүгле ийи чыл ажыр ажыглаан, үреллдир мунгаш тургузуп каан, өөлүг капиталы болу берген турар.

Эрес-оол Ховалыгның, Ойдуп Ондарның кадарган малы ажок кодурлаан коданнарга хамааржып турар. Маадыр-оол Куулар, Владимир Ондар, Алексей Куулар, Роман Хаян-оол, Сандак Куулар оларның белгаш оон өске-даа коданнарда кодур ӧарының демдектери көстүп келгилээн. Моны чүгле районнуң ветбак-лабораториязынга хынадып, олардан тодаргай харының дарый алгаш, үшкү чуулданы организаставас чүве болза, хойдаш продукция алыр дээндаа кордаа чок боор. Кодурну дүрген үзүткаш, чок кылганы-ла дээре. Оон-биле кады Арыг-Бажы СБФ-ниң бызаалар турар кажаларын арыглап, аная база дезинфекция чорутканы дээре. Чүге дизе бо кажааларже «ДҮК» дээр машина кирип албас. Оон хоран чаштырар шлангтары кажаа иштинге чедишпес, ынчангаш аная ыыталыр шашкаларны ажыглааны дээре.

Кодурнуң кайыын, ханчал тыптыр келгенин тодарадыр, совхоз директору Х. Ч. Ондар тускай эртемиглерни чыгаш, оларның-биле шыңгыы чугааны чорутган. Аная Кудук хойжу бригадазының бригадир Андрей Монгуш, хол мал эмчизи Алефтина Ховалыг, мал эмчизи Дармажап Монгуш киришкен. Түңнелинде оон мурунда ажылдап турган, ам дээрезинде шеллээде Наташа Ондарны дедир кыйгыртканы, чедир кылбаан ажылдарын кылдыртканы, ажыл-агыйга чедирген когаралының түүнүн санап үндүргеш, ону суд дамчыштыр теледир деп шиитпирин хүлээп алган. Ындыг-даа болза, оон удуртулгазынга ажылдап турган чамдык мал эмчилериниң ажылды хол дашты-биле кылып, олче кошкак кичээнгей салып келгени илереэн. Ылангыя тускай эртемиглер хой чуулдазының үезинде чүгле эзилдириглер белеткен бээрге, хойжулар малын боттары чуп ап турган таварылгалар база тургулаан. Ам шак ол ажыл-херекчи эвес чоруктуң түңнели бо-дур: хөй шүүдел, хөй чарыгдаа үндүрүп турган, колдуунда шээр малдың көвей кезиин катап чуур апарган-дыр. Кодурдан чарлып алырының бир эки, дээштиг аргазы ол-ла-дыр.

Виктор ХОВАЛЫГ,
Чөөн-Хемчик район.
Чадаана хоорай.

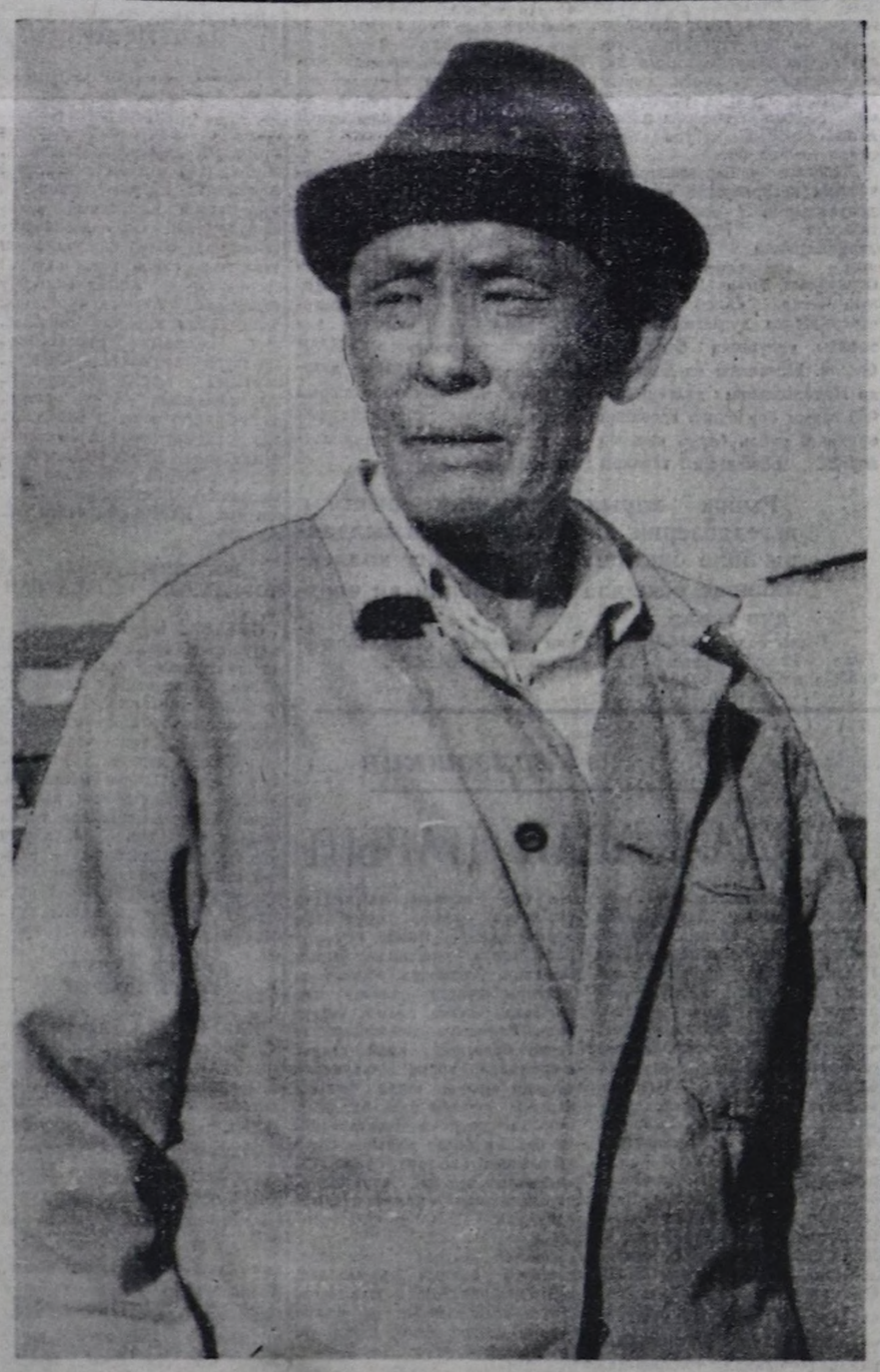

ТАЛАНТЫЗЫ ЭГЭЭРТИНМЕС КИЖИ

Чылдар болгаш салым-чолдар

Республиканың ат-сураглыг чылгычыларының бирээзи, Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң хымыс будүрер фермазының эргелекчизи Болай-оол Салчактың ат-сывы эрткен Наадымның аът чарыжында дыныалбайн барбаан. Хоочуи чылгычы республикага чылгы өстүрер талазы-биле чыл санында эки көргүзүглерни доктаамал чедип ап келген. Ол бодунуң байлак арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып, чагыг-сөзүн бергеш, совхозта хымыс кылыр ферманы ам каш чыл удаштыр удуртуп келген. Ында колдуунда ооң бодунун өг-бүлези, ажы-төлү болгаш совхозтуң специалистери, аныяктар ажылдап турар. Саар бе саны чыл келген тудум көвүдеп, хымысты шил саваларга куткаш, чагыглар ёзугаар чорудуп турар. Оны санаторийлерге, суглар болгаш эмнелге албан черлериче база хире-шаа-биле чорудуп турар.

Хоочуи чылгычының дунмазы Севээн Салчак акызының өстүрүп турган чылгызын каш чыл буруугаар улаштыр хүлээп алгаш, бо чылын оны Тапсы-Бажының Тумат-Хемде чайлагладып турар. Ында ооң эштери Дүктүг-оол Сувак, Мукушпан Салчак олар чылгыны терен оът-сигеннинг, серкин тайгага одарладып, семиртип алгаш, оон хөй күлүнну алыр, малдың баш санын улам өстүрер сорулгалыг ажылдап турарлар. Чылгыда бо хүннерде 100 баш ажыг кулун менди доругун турар.

Оон ангыда бо чылгычылар ажыл-агыйга ажыглаары-биле аныяк эмдик малдарны доктаамал өөредип турар.

Севээн Салчак республика Наадымынга чорда, аная ужураштым.

— Чыл бүрүде Наадымның аът чарыжынга келир улус бис. Ам 9 аът эккелдивис. Олар ангы-аңгы хевирлерге чаржыр. А эртken чылын бистен ийи аът чарышка бирги черни тус-тузунда ээлээн чүве. Ам бо маргылдааларга база идегел бар—деп, улуг чылгычы чугаалап турган. А Наадым соонда, оларның чамдык аъттары шаңналдыг чеми, шыпан-ла, ээлээн болган. Наадымның аът чарыжынга келир чамдык чылгычылар хомудалын чугаалап турганнар. Чылгычылар маргылдааларга аъттарын баш удур чедирип кээрге, оларның удуур-чыдар черлери, таптыг аштанып-чемненир столовая чок болуп турар. Дүн келирге-ле, олар ховуже үнгеш, эзер-чүгеннин сыртангаш, ажык дээр адаанга улап турар. Кандыг-даа дыш чок. Мындыг чорук ам каш-даа чыл уламчылап турар. Оны хуралсуглаага-даа чугаалап шаг болган. А столоваядан чангыс дом?» дээш, хөнээн ол-бо октаан, шай кудуп бербейн шаг болган дээр. Шак ынчаар чүгле шиинде маадыр эвес, а автор бодуу Со[illegible] ханынга база таварышкан.

Владимир Тере-Бижневич бичин-ле шөлээн хостуг үезинде чогаал-биле халбактанып чоруурларның бирээзи деп үстүнде чугаалаан болгай бис. Оон 1984 чылда бижээни «Аржаан суглуг Тере-Хөлүм» деп [illegible] черн Куу[illegible] турасканаткан бир шүлүүнге сураглыг тыва композитор А. Б. Чыргал-оол аялга чогаадып каанынан, ол ам ыры апаргаан. Мырынай каш хонук бурунгаар бичин өскүс Бүрбүнү мынчаар кижи кылдыр өстүрүп, кижизидип каан ачы-буянныг угбазы-авазынга турасканаадып бижээни шак-ла мындыг аттыг «Угбай-авай» деп шүлүү бир республика солунунга парлаттынганын номчукчу сактыр. Анай кара чажыдан аът чавыдактап, хой мал аразынга өскен болгаш ындыг бе, ол аъттар дугайында ыры, шүлүкке [illegible] Бир ындыг бодунуң моол дылдан очулдурып алганы шүлүүн концерт санында-даа номчуурундан чажам дивес:

Мунгаш дынын хере шелип,
Мурнап чоруур мойнун
[illegible]
Хөлегезинден хоюп челер.
Кудуруундан коргун маниаар,
Чаан дег дөрт азыглыг.
Чаяап төрүттүнген алды
моюнунуг,
Түң дег эткиз думчуктуг,
Дуран дег дөстөк
[illegible]
Мойну өөчек шыганнарлыг,
Кан-шой дег кадыг дөрт
аяыглуг,
Кадыг-дошкун соок өйде
Карак чажын сыыладып
челер.
[illegible]
Катты-хөглүг серинн тырт-
тырар,
Каларчы, малчын
[illegible]
Кайгамчыктыг ынак аъды.

Монгал СЕДИП.

Республиканың ат-сураглыг чылгычыларының бирээзи, Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң хымыс будүрер фермазының эргелекчизи Болай-оол Салчактың ат-сывы эрткен Наадымның аът чарыжынга дыныалбайн барбаан. Хоочуи чылгычы республикага чылгы өстүрер талазы-биле чыл санында эки көргүзүглерни доктаамал чедип ап келген. Ол бодунуң байлак арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып, чагыг-сөзүн бергеш, совхозта хымыс кылыр ферманы ам каш чыл удаштыр удуртуп келген. Ында колдуунда ооң бодунун өг-бүлези, ажы-төлү болгаш совхозтуң специалистери, аныяктар ажылдап турар. Саар бе саны чыл келген тудум көвүдеп, хымысты шил саваларга куткаш, чагыглар ёзугаар чорудуп турар. Оны санаторийлерге, суглар болгаш эмнелге албан черлериче база хире-шаа-биле чорудуп турар.

Хоочуи чылгычының дунмазы Севээн Салчак акызының өстүрүп турган чылгызын каш чыл буруугаар улаштыр хүлээп алгаш, бо чылын оны Тапсы-Бажының Тумат-Хемде чайлагладып турар. Ында ооң эштери Дүктүг-оол Сувак, Мукушпан Салчак олар чылгыны терен оът-сигеннинг, серкин тайгага одарладып, семиртип алгаш, оон хөй күлүнну алыр, малдың баш санын улам өстүрер сорулгалыг ажылдап турарлар. Чылгыда бо хүннерде 100 баш ажыг кулун менди доругун турар.

Оон ангыда бо чылгычылар ажыл-агыйга ажыглаары-биле аныяк эмдик малдарны доктаамал өөредип турар.

Севээн Салчак республика Наадымынга чорда, аная ужураштым.

— Чыл бүрүде Наадымның аът чарыжынга келир улус бис. Ам 9 аът эккелдивис. Олар ангы-аңгы хевирлерге чаржыр. А эртken чылын бистен ийи аът чарышка бирги черни тус-тузунда ээлээн чүве. Ам бо маргылдааларга база идегел бар—деп, улуг чылгычы чугаалап турган. А Наадым соонда, оларның чамдык аъттары шаңналдыг чеми, шыпан-ла, ээлээн болган. Наадымның аът чарыжынга келген чамдык чылгычылар хомудалын чугаалап турганнар. Чылгычылар маргылдааларга аъттарын баш удур чедирип кээрге, оларның удуур-чыдар черлери, таптыг аштанып-чемненир столовая чок болуп турар. Дүн келирге-ле, олар ховуже үнгеш, эзер-чүгеннин сыртангаш, ажык дээр адаанга улап турар. Кандыг-даа дыш чок. Мындыг чорук ам каш-даа чыл уламчылап турар. Оны хуралсуглаага-даа чугаалап шаг болган. А столоваядан чангыс чемненирге, 40 рубль болган. Ынаар кым-даа барбаан.

Бо чорукту моон соңгаар болдурбас дээш Көдээ ажылагый министерствозу, аът чарыжын харылаар ужурлуг удуртукчулар хемчеглерни алыр боор дээрзинге идеген каалыпар.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТА: Каа-Хемнин чылгычызы Севээн Салчак.

Охемчик ОНДАРНЫН фотозу.

30—40 чылларда база 50 чылдар эгезинде бистиң республика девискээринге барымдаа чок черге репрессияга таварышкан болгаш ооң сөөлүнде агарткан кижилерниң ДАҢЗЫЗЫ

(Эгези № № 148, 149, 151, 153, 154, 155, 158, 159 «Шында»).

281. **Салчак Папылла Майны-Хоо,** Кызыл районнуң Көк-Тей суурга 1882 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. ИХЯ коллегиязы 42 ч. ноябрь 24-те ТАР-ның ЭД 51-52 үүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казып шиптеп, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 69 ч. октябрь 28-те агарткан.

187. **Соян Биче-Саггачы Курмаа,** Тес-Хем районга 1915 чылда төрүттүнген, тыва, к.э. ИХЯ коллегиязы 44 ч. май 25-те ТАР ЭД-ниң 10-13 үүлдери-биле шиптеп, Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 63 ч. октябрь 30-де агарткан.

171. **Соян Нурзат Болотович,** ол-ла кижи Соян Кыр-Нурзат Полат Болотович, Тес-Хем районга 1908 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР ИХЯ коллегиязы 39 ч. октябрь 24-те ЭД-ниң 10-13 үүлүг-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле боолап өлүрер деп шиптеп. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 62 ч. декабрь 12-де доктаалын ёзугаар агарткан.

228. 182. **Соян Тойбу-Хаа Болатович** Тес-Хем районуң Кызыл-Чыраа сумузунга 1910 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ коллегиязы 44 ч. март 2-де ТАР ЭД-ниң 45,51 үүлдери-биле 20 чылга хосталгазын казып шиптеп. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң Президиуму 66 ч. январь 5-те агарткан.

193. **Соян Серээнин Ириксин,** 253. Эрзин районуң Бай-Хөл сумузунга 1915 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ИХЯ коллегиязы 43 ч. декабрь 1-де ТАР ЭД-ниң 124, 201 үүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле боолап өлүрер кылдыр шиптеп. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. 63 ч. декабрь 30-де агарткан.

219. 44. **Соян Саныг-Сенди,** Эрзин районуң Сагаан-Долгой деп черинге 1889 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ коллегиязы 40 ч. январь 3-те ТАР ЭД-ниң 10-13 үүлдери-биле 6 чылга хосталгазын казып шиптеп. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. 63 ч. декабрь 30-де агарткан.

266. 148. **Соян Дүптен-Хелин Сурас,** Тес-Хем районуң Чыргаланды сумузунга 1882 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ коллегиязы 39 ч. июнь 9-та ТАР ЭД-ниң 10-15 үүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казып шиптеп. Тыва АССР-ниң ДС президиуму 68 ч. январь 3-те агарткан.

242. **Соян Оннай Анчадыевич,** Тес-Хем районуң Дерт-Даг сумузунга 1885 чылда төрүттүнген. ТАРН кежигүү чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы 39 ч. июнь 9-та ТАР ЭД-ниң 10-15 үүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле боолап өлүрер деп шиптеп. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң ДС президиумунуң 65 ч. ноябрь 26-да агарткан.

246. **Сат Куру-Базыр Сандынмай,** Чөөн-Хемчик районуң Хөндергей сумузунга 1902 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР-ның Үстүү шүүгүзү 39 ч. март 1-де ТАР ЭД-ниң 10-13 үүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казып шиптеп. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. РСФСР-ниң Дээди суду 66 ч. сентябрь 24-те агарткан.

466. **Таваазын Оюлаар Капан-оол** 1911 чылда Улуг-Хемниң Хайыраканга төрүттүнген тыва, к. э., ол черге колхозка ажылдап турган. Тыванын область судуу ЭД-ниң бирги кезээнин 58-10 үүлүг-биле 1953 чылдың апрель 27-де ЭКЛ-ге он чылга шиптеп, ССРЭ-ниң ДС-ниң Президиуму 1956 чылдың март 24-те барымдаа чок черге буруудаттырган дээш хостаан.

96. **Тамдынчап Монгуш Кикпеевич** 1913 чылда Чөөн-Хемчиктиң Чыргакыга төрүттүнген, тыва, к. э., Кызылга чолаачылап ажыллап турган. Тыванын область судуу РСФСР-ниң КК-зының 58-10, 59-7 үүлдери-биле 1949 чылдың март 21-де ЭКЛ-ге 10 чылга шиптеп. РСФСР-ниң ДС-ниң доктаалы-биле 1955 чылдың октябрь 5-те агарткан.

95. **Тугаржап Леонид Тадарович** 1915 чылда Бин-Хемниң Өпк суурга төрүттүнген, тыва, к. э., Кызылдың Октябрьская кудумчузунда 27 дугаарлыг бажыңга чурттап, райпо дарга-лап турган. Тыванын область судуу РСФСР-ниң КК-зының бирги кезээнин 58-10 үүлүг-биле 1948 чылдың январь 13-те ЭКЛ-те 5 чылга шиптеп, кем-херек үүлгединиң составы [illegible] РСФСР-ниң Дээди суду ук херекти 1948 чылдың февраль 18-те соксаткан.

76. **Тава Тажи-Самбу Танчаевич** 1916 чылда Таңдының Межегейге төрүттүнген, тыва, к. э., ол-ла черге чурттап, колхозка ажылдап чораан. Красноярск крайның айыл чок чорук черинин шериг трибуналы 19-58-8, 19-58-10 болгаш 58-11 үүлдер-биле 1952 чылдың июнь 27-де 25 чылга шиптеп, ССРЭ-ниң УПВ чөвүлелиниң бирги кезээ-биле Таваны 1989 чылдың январь 16-да агарткан.

140. **Тажи Сарыглар Шожалович** 1916 чылда Барыын-Хемчиктиң Хөнделенге төрүттүнген, тыва, к. э. Кызылдың Кочетов кудумчузунда 42 дугаарлыг бажыңга чурттап турган, сөөлүү уеде ажыл чок [illegible] Тыванын область судуу 58-10 үүл-биле 1950 чылдың сентябрь 14-те ЭКЛ-те 10 чылга шиптеп. РСФСР-ниң президиумунуң 1956 чылдың ноябрь 26-да хүлээп алган доктаалы-биле агарткан.

203. **Түлүш Чамьян Калбак-оолович** 1915 чылда Бин-Хемниң Таргалга төрүттүнген, тыва, к. э., ол черинге хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы 10-13 үүлүг-биле 1940 чылдың сентябрь 21-де ЭКЛ-ге 6 чылга шиптеп. Тыванын Дээди судунуң 1965 чылдың апрель 20-де доктаалы-биле агарткан.

221. **Түлүш Балажик Сонам-Байыр** 1907 чылда Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгга төрүттүнген, тыва, к. э., ол-ла черинге хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 8,10,30,38 үүлдери-биле 1938 чылдың ноябрь 20-де ЭКЛ-ге 8 чылга шиптеп, РСФСР-ниң ДС-ниң тодаратканы биле 1965 чылдың декабрь 4-те агарткан.

388. **Трубицин Александр Петрович** 1917 чылда Бин-Хемниң Ленинкага төрүттүнген, орус, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы 1933 чылдың май 15-те 3 ай албадал ажылынга шиптеп, ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың май 4-те кылган түүнели-биле агарткан.

117. **Тарасов Яков Петрович** 1878 чылда Пермыге төрүттүнген, орус, к. э., Таңдының Доора-Хадыга хуу ажылдыг чурттап турган. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 48 үүлүг-биле 1932 чылдың май 10-да 9 айга хосталгазын казып шиптеп, ТАССР-ниң ДС-ниң доктаалы-биле 1990 чылдың ноябрь 15-те агарткан.

165. **Тутубалин Филипп Макарович** 1893 чылда Киров областың Яранск районунга төрүттүнген, орус, к. э., Кызыл хоорайның Шетинкин кудумчузунда 69 дугаар бажыңга чурттап турган, ажылчын. Тыванын область судуу КК-ниң бирги кезээнин 58-10 үүлүг-биле 1947 чылдың июль 2-де ЭКЛ-те 8 чылга шиптеп. РСФСР-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 1962 чылдың январь 24-те агарткан.

181. **Тюлюш Торлаажык Чотпажык** 1906 чылда Улуг-Хемниң Эҗижмге төрүттүнген, тыва, к. э., Кызылга чурттап, Тыва Төпкоопту даргалап турган. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ЭД-ниң 10-13 үүлүг-биле 1938 чылдың декабрь 10-да ЭКЛ-те 5 чылга шиптеп, ТАССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалы-биле 1963 чылдың апрель 1-де агарткан.

101. **Ток-Хелин** 1885 чылда Эрзиниң Нарыңга төрүттүнген, тыва, к. э., ол черге хуу ажылдыг чурттап чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ЭД-ниң 46 үүлүг-биле 1933 чылда 3 чылга шиптеп, ТАССР-ниң прокурорунуң кылган түүнели-биле 1990 чылдың март 7-де агарткан.

101. **Торгуй-Чайзан** 1892 чылда Эрзиниң Нарыңга төрүттүнген, тыва, к. э., ол черге хуу ажылдыг чурттап чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ЭД-ниң 46 үүлүг-биле 1933 чылда ЭКЛ-те 3 чылга шиптеп, Тыва АССР-ниң прокурорунуң кылган түүнели-биле 1990 чылдың январь 19-та агарткан.

192. **Тулуш Дамбый-Хам Арган-оол** 1868 чылда Улуг-Хемниң Чаатыга төрүттүнген, тыва, к. э., ол черге хуу ажылдыг чурттап чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ЭД-ниң 12, 48 үүлдери-биле 1944 чылдың июль 28-те ЭКЛ-те 25 чылга шиптеп, РСФСР-ниң Дээди судунуң тодаратканын ёзугаар 1965 чылдың сентябрь 27-де агарткан.

113. **Тожу Алдынзын-Хам Канчил** 1892 чылда Каа-Хемниң Белбейге төрүттүнген, тыва, к. э, хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 13 үүлүг-биле ЭКЛ-ге 5 чылда шиптеп, ТАССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалы-биле 1990 чылдың август 2-де агарткан.

40. **Темдек Тонгак Чульден** 1906 чылда Бай-Тайганың Мугурга төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. Тыванын область судуу ЭД-ниң 19-58-8, 58-10, 58-11 үүлдери-биле 1951 чылдың март 7-де ЭКЛ-ге 25 чылга шиптеп, 1956 чылда херекти соксаткан болгаш буруудаттырган кижини агарткан.

49. **Түлүш Данзын-Лама Чингин-Мээрен** 1892 чылда Улуг-Хемге төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 45, 50, 48 үүлдери-биле 1942 чылдың октябрь 19-та боолап ялалаар деп шиптеп. ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың январь 31-де кылган түүнели-биле агарткан.

192. **Түлүш Аймр-Санаа Чамьян** 1883 чылда Чаа-Хөлдүң Кара-Талга төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 12, 13, 15 үүлдери-биле 1941 чылдың январь 17-де боолап ялалаар деп шиптеп. РСФСР-ниң Дээди судунуң тодаратканы-биле 1962 чылдың январь 19-та агарткан.

192. **Тулуш Дүктүг-Айы-жы Чамьян** 1990 чылда Чаа-Хөлдүң Кара-Талга төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 12, 13, 15 үүлдери-биле буруудаткаш, 1941 чылдың апрель 17-де боолап ялалаар деп шиптеп. РСФСР-ниң Дээди судунуң тодаратканы-биле 1963 чылдың ноябрь 19-та агарткан.

196. **Тулуш Кандан-Кешпи Синмит** 1896 чылда Чаа-Хөлдүң Кара-Талга төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ЭД-ниң 58-6, 58-10 үүлдери-биле буруудаткаш, 1941 чылдың март 19-та боолап ялалаар деп шиптеп. Дээди судунуң шиптири-биле 1964 чылдың март 7-де агарткан.

115. **Тимонин Федор Иванович** 1896 чылда Красноярск крайның Минусинск районунуң Коптырево суурунга төрүттүнген, орус, к. э., Кызыл районуң Ээрбек шахтазынга ажылдап турган. ТАР ИХЯ-ның доктаалы-биле 1942 чылдың июль 23-те агарткан.

81. **Торжу Сат Шарапай** 1923 чылда Улуг-Хемниң Эҗижмге төрүттүнген, тыва, к. э., ол черге хуу ажылдыг чораан. Красноярск крайның шериг трибуналы 19-58-8, 58-10, 58-11 үүлдери-биле буруудаткаш, 1952 чылдың март 16-да ЭКЛ-ге 25 чылга шиптеп, катап истелгени кылгаш, буруу чок болганы дээш 1955 чылдың февраль 19-та хостаан.

62. **Трубин Петр Михайлович** 1879 чылда Красноярск крайның Минусинскиге төрүттүнген, орус, к. э., Туран хоорайга хуу ажылдыг чурттап чораан. ТАР-ның Дээди суду РСФСР-ниң КК-зының бирги кезээнин 58-10 үүлүг-биле буруудаткаш, 1942 чылдың июнь 17-де ЭКЛ-ге 5 чылга шиптеп, ТАССР-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 1990 чылдың март 29-та агарткан.

151. **Тотпа Салчак Кежеге** 1915 чылда Бин-Хемниң Сесерлигге төрүттүнген, тыва, к. э., ол черге колхозка ажылдап чораан. Тыванын область судуу ЭД-ниң 58-10 үүлүг-биле 1951 чылдың сентябрь 24-те ЭКЛ-ге 10 чылга шиптеп, ССРЭ-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 1956 чылдың август 25-те агарткан.

252. **Тумат Дамдын Идам** 1912 чылда Өвүрниң Ирбитейге төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажылдыг чораан. 1935 чылдың февраль 11-де агарткан.

Тутынин Емельян Григорьевич 1885 чылда Бин-Хемниң Сушька төрүттүнген, орус, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң бирги кезээнин 51 үүлүг-биле ЭКЛ-ге 7 чылга шиптеп, ТАССР-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 1990 чылдың март 29-та агарткан.

150. **Тюлюш Саижик-Сенди** 1908 чылда Улуг-Хемниң Торгалыгга төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. Красноярск крайның шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-зының 19-58-9, 58-10 үүлдери-биле буруудаткаш, 1950 чылдың сентябрь 12-де ЭКЛ-те 25 чылга шиптеп, Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналы херекти катап сайгаргаш, 1957 чылдың март 19-та хостаан.

17. **Тулуш Чап Ажык-Карак** 1903 чылда Улуг-Хемниң Үрбүгге төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. 1940 чылдың июль 3-те хостаан.

304. **Тулуш-Дулуш Ыймак Болдурга** 1895 чылда Чаа-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. Тыванын область судуу ЭД-ниң 58-10, 59-7 үүлдери-биле 1949 чылдың октябрь 4-те ЭКЛ-те 7 чылга шиптеп, РСФСР-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 1990 чылдың июль 4-те агарткан.

205. **Уйнук-оол Монгуш Кызыл-Баазын,** Улуг-Хем районнуң Көк-Чыраа сумузунга 1911 чылда төрүттүнген, тыва к. э. ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 39 ч. май 21-де ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 үүлүг-биле ЭКЛ-ге 8 чылга шиптеп. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 65 ч. май 27-де доктаалын ёзугаар агарткан.

73. **Унупкан Монгуш Шавылович,** Улуг-Хем районнуң Демир-Суг деп черге 1905 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Красноярск крайның Айыл чок чер шериниң шериг трибуналы 52 ч. июнь 19-та 58-10 үүл-биле 25 чылга хосталгазын казаан. Хайыракан суурга чурттап турган, Мичурин аттыг колхозка ажылдап турган. РСФСР-ниң ДС-тиң президиуму 65 ч. июнь 23-те агарткан.

192. **Ховалыг Дамык-Чангы Чываа,** Чаа-Хөл районнуң Сарыг-Хөл деп черге 1900 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ДС 41 ч. апрель 17-де ЭД-ниң 12, 13, 15 үүлдери-биле дээди хемчег-биле боолаар деп шиптеп. Чаа-Хөл районнуң Чаа-Хөл сумузунга хуу ажыл-агыйлыг турган. РСФСР-ниң ДС Президиумунуң 63 ч. декабрь 19-та тодаратканын ёзугаар агарткан.

273. **Ховалыг Седен-Дамбаа Сонам,** Тыва АССР-ниң Өвүр районунга 1894 чылда төрүттүнген, тыва к. э. ТАР-ның Дээди шүүгүзү 43 ч. март 3-те ТАР ЭД-ниң 45, 48 үүлдери-биле ЭКЛ-те 13 чылга шиптеп. Улуг-Хем районнуң Ийи-Тала хуу ажыл-агыйлыг турган. Суд коллегиязының тодаратканын ёзугаар 68 ч. сентябрь 20-де агарткан.

186. **Ховалыг Кочал-оол Чалчым,** Чөөн-Хемчик районнуң Хөндергей сумузунга 1906 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ коллегиязы 33 ч. февраль 14-те 10-13 үүлдер-биле 8 чылга хосталгазын казып шиптеп. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң ДС Президиумунуң 63 ч. октябрь 30-де доктаалын ёзугаар агарткан.

241. **Ховалыг Чолдак-Балдыр Чудек-оол,** Улуг-Хем районнуң Ийи-Тал сумузунга 1906 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ЭД-ниң 10, 13 үүлдери-биле ТАР ИХЯ коллегиязы 39 ч. август 22-де ЭКЛ-ге 5 чылга шиптеп. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң ДС Президиумунуң 66 ч. май 16-да доктаалын ёзугаар шиптеп, ССРЭ-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 1956 чылдың август 25-те агарткан.

252. **Тумат Дамдын Идам** Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 31-де шиптирип-биле агарткан.

134. **Хомушку Манзыкай Маңдын,** Бай-Тайга районнуң Шуй сумузунга 1923 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАО-нуң облсуду 52 ч. март 21-де 58-10, 58-11 үүлдер-биле 10 чылга хосталгазын казып шиптеп. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. ДС Президиумунуң 57 ч. февраль 23-те доктаалы-биле кем-херек үүлгедиишкининиң составы чогундан херекти соксаткан.

150. **Ховалыг Санажык Болдий-оол,** Улуг-Хем районнуң Торгалыг сумуга 1915 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Красноярск крайның ИХЯ шериниң шериг трибуналы 50 ч. сентябрь 12-де РСФСР-ниң КК-зының 19-58-9, 58-10, 58-11 үүлдери-биле 25 чылга ЭКЛ-те шиптеп. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналының 57 ч. март 19-та тодаратканын ёзугаар кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганы-биле хоругаалдан хостаан.

164. **Хертек Эртине Конигей,** Барыын-Хемчик районнуң Кара-Хөл сумузунга 1910 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ коллегиязы 40 ч. сентябрь 2-де 58-2, 58-6, 58-10 үүлдер-биле 9 чылга хосталгазын казаан. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң 62 ч. май 4-те доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганы-биле херекти соксаткан.

33. **Хертек Тондуп Санаа-евич,** Барыын-Хемчик районнуң Кара-Хөл сумузунуң Алаш-Шивилигге 1908 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАО-нуң область суду 52 ч. март 17-де 58-10 үүлдүң 1-ги кезээ-биле ЭКЛ-те 10 чылга шиптеп. Кызыл хоорайның Енисейская кудумчузунга ажылы-биле билдинмес чурттап турган. РСФСР-ниң ДС Президиумунуң 56 ч. май 4-те доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болган дээш хостаан.

148. **Хертек Чимис Орус-Сарыг,** Бай-Тайга районнуң Көп-Сөөк сумузунга 1917 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., Красноярск крайның ИХЯ шериниң шериг трибуналы 50 ч. август 25-те 58-8, 58-10 үүлдер-биле 25 чылга шиптеп. Төрээн черинге колхозда даргалап турган. Барыын-Сибирь шериг округунуң шериг трибуналының № 292 тодарадылгазын ёзугаар 56 ч. май 18-те кем-херек үүлгедиишкининиң составы бадыткаан дээш херекти соксаткан.

134. **Хертек Маадыр Сундуевич** Бай-Тайга районнуң Шуй сумузунга 1889 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАО-нуң область суду 52 ч. март 19-21-де РСФСР-ниң КК-зының 58-10 үүлүнүң 1-ги кезээ болгаш 58-11 үүлүг-биле ЭКЛ-те 10 чылга шиптеп. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. РСФСР-ниң ДС-ниң президиумунуң 57 ч. февраль 23-те доктаалы-биле кем-херек үүлгедиишкининиң составы бадыткаттынмаан дээш херекти соксаткан.

217. **Хомушку Манчын-Мээрен Базыр-Үгертаа,** Барыын-Хемчик районнуң Кызыл-Мажалык суурунга 1877 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 41 ч. январь 31-де ЭД-ниң 10, 13, 15 үүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле боолап өлүрер деп шиптеп. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң ДС президиумунуң 63 ч. ноябрь 26-да доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгедиишкининиң составы бадыткаттынмаан дээш херекти соксаткаш, агарткан.

94. **Ховалыг Дамдын-Сурун Кандан,** Өвүр районнуң Ирбитей деп черге 1880 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 8, 10, 13 үүлдери-биле 6 чылга шиптеп. Өвүр районнуң Солчур сумузунга хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. май 4-те шиптирип-биле кем-херек үүлгедиишкининиң составы бадыткаттынмаанынданн агарткан.

94. **Ховалыг Делбигир-Чалан Дажы-Хөл,** Чөөн-Хемчик районга 1872 чылда төрүттүнген, тыва к. э. ТАР ИХЯ коллегиязы 35 ч. март 22-де ТАР ЭД-ниң 10, 11, 13 үүлдери-биле ЭКЛ-те 6 чылга шиптеп. Чөөн-Хемчик районнуң Хөндергей сумузунга хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. май 4-те шиптирип-биле шиптеп, агарткан.

199. **Ховалыг-Доткан Вячеслав Сонам-Сонамович** Улуг-Хем районнуң Ийи-Тал сумузунга 1911 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР Үстүү шүүгүзү ТАР ЭД-ниң 10-13 үүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээнге шиптеп. Оон соонда 8 чылга солаан. Кызыл хоорайның Болотная, 146 бажыңга чурттап, нормировщиктен ажылдап турган. Суд коллегиязының 64 ч. сентябрь 3-те тодаратканын ёзугаар шиптеп, херекти кем-херек үүлгедиишкининиң ыдыкмаан дээш агарткан.

280. **Хол Тарма-Хелим Хаскан,** Тере-Хөл районнуң Шыныаа сумузунга 1893 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 41 ч. январь 31-де ТАР ЭД-ниң 10-13 үүлдери-биле ЭКЛ-те 8 чылга шиптеп. Төрүттүнген черинге чурттап, хүрээге албан эрттирип турган. Тыва АССР-ниң ДС Президиумунуң 69 ч. сентябрь 10-да доктаалын ёзугаар шиптеп, кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок деп санаап, соксаткан.

42. **Хол Балы-Шуру Таңчы** Тес-Хем районнуң Чыргаланды сумузунга 1914 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 40 ч. январь 3-те ТАР ЭД-ниң 10-13 үүлдери-биле 8 чылга шиптеп. Тере-Хөл районнуң Каргыга хуу ажылдыг чурттап турган. Прокурорунуң 90 ч. январь 16-да шиптирип-биле агарткан.

280. **Хол Танчай Чамзы-Чагырыккы** Тере-Хөл районнуң Каргы сумузунга 1901 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 41 ч. январь 31-де ТАР ЭД-ниң 10-13 үүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле шиптеп. Төрүттүнген черинге мал ажылдыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 69 ч. сентябрь 10-да доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болган дээш херекти соксаткан.

280. **Хол Середир-Мээрен Тамбаа,** Тере-Хөл районнуң Шыныаа сумузунга 1895 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР ИХЯ коллегиязы 41 ч. январь 31-де ТАР ЭД-ниң 10-13 үүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле шиптеп. Төрүттүнген черинге мал ажылдыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 69 ч. сентябрь 10-да доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок дээш херекти соксаткан.

181. **Ховалыг Манлай-Байыр Кандан-оол,** 1897 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 38 ч. октябрь 10-да ТАР ЭД-ниң 10-13 үүлдери-биле боолап өлүрер деп шиптеп. Каа-Хем районнуң Көк-Тейге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 63 ч. апрель 15-те ёзугаар кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок дээш шиптеп, агарткан.

460. **Хомушку Сой-Сурун Дылбыш** Бай-Тайга районнуң Шуй сумузунга 1901 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ССРЭ-ниң айыл чок чорук министерствозунуң Оюза чөвүлел хуралы 19-58-8-10 үүлдер-биле 10 чылга шиптеп. Төрүттүнген черинге мал ажылдыг чурттап турган. Тыва ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 89 чылдың январь 16-да үндүрген Чарлыныга таварышкаш, агарып үнген.

(Уланчылыг).

РЕДАКЦИЯДАН: ҮСТҮНДЕ ПАРЛАТТЫНГА Н ДАҢЗЫДА КИЖИЛЕРНИҢ АТ, ФАМИЛИЯЗЫ, АДАЗЫНЫҢ АДЫ ШЫН ЭВЕС БОЛУ БЭЭР БОЛЗА, ОНУ РЕДАКЦИЯ ХАРЫЛАВАС. БИР ЭВЕС ШЫН ЭВЕС ҮҮЛДЕР ТУРУП КЕЛЗЕ, ОЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЧАГААНЫ ПОЛ... ТИКТИ РЕПРЕССИЯГА ТАВАРЫШКАН КИЖИЛЕРНИҢ ЭРГЕЛЕРИН КАТАП ТУРГУЗАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ РЕСПУБЛИКА КОМИССИЯЗЫНЧЕ ЧОРУДАРЫН ДИЛЕДИВИС.

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр

КИЧЭЭНГЕЙЛИГ КӨӨР БОЛЗА...

Тыва улустун «Тооруктуг долгай тандым» деп ырызынын аялгазынын дугайын хөй-ле катап эштер комиссия мурнунга сайгарып көрген. Ук аялга чугаажок эки, ында Тыванын шинчи-чараш, байлак бойдуунун ырлаан анаа-ла делгем хөгжүм бооп турар, ынчалзадаа Гимн аялгазынга канчаптаа таарышпас. Оол аялгазынын бергезин дораан-на эскерип каар бис. Ол дугайын Тыва Республиканың Дээди Советинин Даргазы К. А. Бичелдей сөөлгү катап болуп өткен комиссияга оркестр дирижёру В. Токага дараазында айтырыгны салган: «Тооруктуг долгай тандымны» Гимнге таарыжыр дижип мактап чугаалап турар-дыр, ол аялганы силер ырлап, күүседип көрүнерем» дээрге, В. Тока бодангаш, элээн болганда, «Ийе» деп харыы бергени анаа эвес. Мен база-ла ол ырыны дугайында тодарадыр чүве чугаалааның соонда, дарга менээ база ол-ла нарын айтырыгны салырга. «Мен хөгжүмүнүн дээди школазы— консерваторияны доскан кижи болгай мен, дарга, ынчаарга кандыг-даа аялганы бергедээжикин чокка ырлап болур мен» дээн мен. Бистерге, бирээвис —дирижёр, өскевис — композитор улуска ол дугайын айтырып турганы таварылга эвес. Мен ол аялганы бүгү талазы-биле анализтеп көрдүм. Арат кижи-ле бүрүзү ону ырлап күүседип чораан дээр болза, меге апаар. Чүге дизе оон ритми дыка берге болгаш карын. Такт бүрүзүн шын, тодаргай санзары берге, будалчак болганындан биллинмес, өскелип турар хемчээлде бижиттинген, хөлүн эрттир шөйүлчек болганындан, кижи-ле бүрүзү ырлай албас. Ол дугайында К. А. Бичелдейнин чугаалааны кончуг шын. «Эгезиндеп эгелеп ырлааш, төнчүзүнге

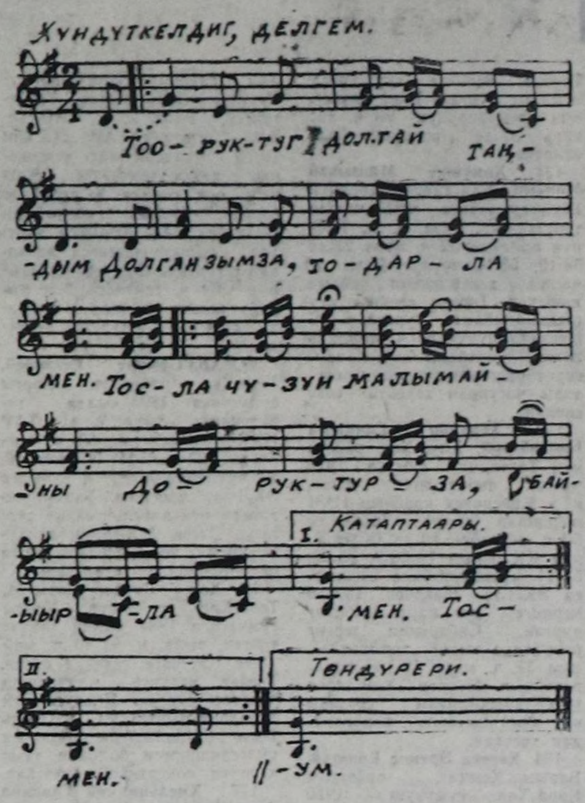

чедирер дээш будалып каар кижи-дир мен» дээни — шын тодарадыг-дыр.

Кызыл-Эник Кудажы «Тооруктуг долгай тандым» ышкаш делгем, хостуг, чоргаар ыр чок деп бижип турар. Шак ындыг ырларның санынга тыва улустун ыры «Бай-ла тайга» дээш, оон-даа өске ырлар хамааржыр. Шынап-ла, бо ырларда делгем, хостуг, чоргаар аян бар, ону кижи бүрүзү эскерип болур, ынчалза-даа гимнчи өзу, хөөн, аян-шинчи кирбээн, чок бооп турар. Орус хөгжүмүнүн үндезилекчизи М. Глинка мынча дээн: «Хөгжүмүү чон чогаадып тургускан, а бистер, композиторлар ону үгле сайзырадып бижип турар бис». Ынча диген-даа болза, ол бодунун «Патриотчу ыр» деп гимнчи тодаргай ырны бижиир аргалыг болган. Моон алгаш көөрге, чон чеже-даа хөгжүмүнүн үндезин дөзүн тургусса, өзулуг гимнге таарыжыр аялганы арттырып кагбаан. Үгле бистин Тывавыста эвес, өске-даа күрүнелерни алгаш көөрге, дөмей бооп, чангыс композиторлар дөрт күрүнеин йөрээл ырын бижээн таварылга херек кырында бар.

Оон ангыла «Тооруктуг долгай тандымны» аялгазын ырлап, нота бижип билир кижи овааримчалыг көөр болза, дараазында үүлдү эскерип каар: чангыс слогту үш, дөрт ацны үнүнерге ырлааны бо-ла таваржыр, ынчангаш ол тыва улустун ырларының база бир онзаланчак хевири болур, ону (распетый стих) дээр, ынчалдыр нота бүрүзүн сүрүп, шын ырлаары берге дээрзи чугаажок. Тыва хөгжүм бедүүн бешле үнге тургустунза-даа, оон хемчээл, ритм талазы-биле нарының демдеглээр апаар. «Тооруктуг долгай тандым» — өзулуг-ла ындыг ырларның бирээзи.

Чогаалчы К. Э. Кудажының «Боттарывыс кады чогаадып алыылы» деп эге-биле «Шын» солунга бижээн үүлүн номчааш, улуг чогаалчының сүмелеп, бодап турары, шынап-ла, чөптүг-дүр деп иштимде үүлдүгзүнүн көрдүм. Ол үүлүү номчааш, харын, мээн, композитор кижинин угаан-бодалымга улам-на хөй бодалдар кирип, оон уламындан хөрек-чүректи доюлдуруп келген хөгжүмнү силерни кичээнгейинерге солун дамчыштыр [illegible]аалгаттым.

Дамба ХҮРЕШ-ООЛ.
Композитор.

АДЫГ

Тывалар адыгны хөй-ле ат-биле адап турарлар. Ол дугайын анчы кырган-ачамдан айтырарымга, мындыг үүлдерни чугаалаар чораан. Ону дыңнааным-биле мадза чугаалап көрейн.

«Мажаалай» деп адыгны база адаар. Ижээнинге ол октябрь айдан майга чедир чыдыптар. Орта чедир аажок семирип алыр дээш, чайны өттүр эки чемнеп ажылдаар дижир. Мажаалай кижиге кончуг дөмей, сонгу ийи бүдүнга кылаштаар, холдары-биле кат, тоорук чип ажылдап болур. Ижээнин кылып алганын көөрге, кайгамчык бодамчалыг: баштай дорт каскаш, оон шыйлайты казып чорүй болган боор. Ону ол эртежик-ле кыла шаап алган болур. Аныа ширтек кылдыр чингистерни, будуктарны, бүрүлерин чыып алыр, а сыртынын чымчак чингистен база кылып билир. Ижээнинин дээвирин эптин кончуг ыыштарны серилей салгаш, ону базыргаш, агаар кирер бичин үт кылгаш, чингис-биле дуй идип каар. Угаанныг, куштуг, дүккүр-даа амытан, шаанда кижилер база ындыг чораан боон чадавас деп кижи бодай бээр.

Адыгны «Даг-Иргек» деп база адаар. Ону улуг болгаш кижиге дөмей боорга, ынчаар адаан. Ындыг адыглар эр-кыс болгулаар. Чылыг кештиг, өске аннарның кештеринге бодаарга, дыгый дүктүг, чымчак.

«Авай» деп адаары база бар. Адыг оолдарын азырап ажылдап турда көөр болза, дыка сагыш човангыр. Ол — күш-ажылчы, кажан-даа чалгааравас, могавас, чүден-даа коотпас. Ону эки анчы, балыкчы деп болур. Оон ынай адыгны «Хайыракан» деп база адап турар. Ону улус чер кулактыг, чер эзэи дижир. Адыг дугайын кайы хамаанчок чугаалап болбас. Бир эвес күскээр тоорактап чорда, ону көөрге, кайгамчык, ындыг аңны ам тайгадан тывары бергге. Ыяш кырынче база эптин кончуг үне бээр, пештүн тоорактыг будуктарын ыңай-бээр күш-биле силгинкеш, тоорукту дүжүрүп алыр. Оон сөөлүнде дүжүрүп алган тоорактарын чыып турда, аваангырын чүү дээр сен! Тоорукту чиир-даа, курлавырны кылып ап чоруур.

«Кара-чүве» дээри база бар. Адыглар тайгага чеми багай апаарга, күскээр чер кезип, чем дилей бээрлер. Ынчан шынаааларга олар тарай кылаштажы бээр. Ону билип кааш, чон «Кара-чүве» деп адаан. Оон кежи ынчан четчи берген, ыяктан көөрге, кача көстүр боорга, ынча деп адаан дижир. Ол чазыйлай бергенде, мал-маганче халдаар, кижиже база халдап болур. Кончуг улуг инекти безин ооргазын сый часкааш, көдүрүп аппаан, чиир черинге чыдыды шыгжап алыр. А кажан чиир үези чедип келирге, ол үүжезинге келир, чамдыкта манап база туруп бээр. Кым-бир чүве ол секче чоокшулаар болза, адыг оон бодун өлүрүп болур. Шаанда күскээр улус мынчаар ырлажып турдулар:

Кара-донат дүшкен эвес,
Кижи доңар соок кайдал?
«Кара-чүве» шимчээн эвес.
Кижи коргар чүве кайдал?

Адыгны «Чымчак-Даван» деп турарлар база бар. Ол кааз-даа кылаштап чораааш, бодунун изин чажырып чоруур. Даггa, өзенге, онгарларга чүү-даа тоовас, утлаан-на черинче кылаштап чорүй баар болгай. Оон изин тып алыры ындыг-ла амыр эвес, сиген бажын безин сый баспайн баар. Ол изин будап турда амыр-ла! Оон адыштары чымчак, ис будаарынга эптиг. Ыытшимээн үндүрбес, кижиниң чанынга чораан боор деп чугаалап олурар чүве.

БӨРҮ

Бөрүү хөй ат-биле адаар, а мээн билирим ийи ат бар. Биргизи — кокай. Дадай дээн уткалыг. Шаанда тывалар малмаганын кокайлар чип, а чамдыкта хойну мырынай өлүрүп кааптар боорга, кончуг багай деп билгеп, бо база дайын амытан деп чораанар. Оон адын дыка адап, кыжаныг кылырга, хоржок, ол чер кулактыг, ынчан кааптар [illegible] кокай дей бергешер. Мээн малымче ам халдавазын, кончуг чүве деп болаанар. Бөрү мал-маганнын иштинден аарыгаржык чүвени баштай тудуп чиир. Тудуп чиир дээн малын баш дозуп, кедеп чорааш, эптиг черге таваржып келгенде, халдааш, тудуп чиир. Кижи таваржы бергеш көөрге, боданы аарак шошкуп чоруур. Арын көөрге сүртенчиг, ырлаңган ызырар ыт ышкаш болур. Кудуруун куду халайтып алган, кижини кайгап турар.

Өөр бөрүлер чораанда багайын бастыр, чемин хунаап чиир, коргудар болур. Бир эвес оларның аразында карыг кокай турар болза, аштай бергеш, ону херин турган өлүргеш, эъдин чип алырлар. Оларны улуглары баштап чоруур.

Ийиги адын — коккаарак дээр. Көк карактыг дээн боор. Дүне бөрүлернин карактары көгеренейнин турар. Ынчангаш дүне көөрү эки. Олар чазын даг бажында хувче көрүнгеннерге, оларны чиир черге колдуунда төрүүрлер. Кижи база өскедаа амытаннар шаптык катпазын көөр хире. Чем тып чиир черинден ырак эвесте болур. Коккаарак үнгүрүнүн чанында валдарның мал-маганын чивес. Кажан оолдары маңнажы бергенде, оларның чиир чеми көвүдей бээрге, ам-на чоогунда валдарның хой-өшкүзүнче халдай бээр. Дүне кажаада малче халдааш, ооргалап алгаш, чоруй барган болур. Ынчан анчылар чоок-кавыда төрээн коккаарак бар деп билип алырлар. Бөрү чиир эъдин эндере чип алгаш, баргаш кузуп бээр. Кызын хар кырынга кускаш, доңуруп алыр, кажан-бир келгеш чиир. Бир эвес кижи оон үнгүрүн көрүп каан болза, дораан өске черже көже бээр. Көжерде оолдарын хойнун хырынга суккаш, мойнун ажыр каап алгаш, өске черге чедире бергеш, үнгүр казып азыраар. Өлүрүп эккелген малын, бичии анай-хураганны, коданны-даа оолдарыга чиртип, тудуп чииринге белеткеп өөредип каар. Баштайгы үеде аннаашкынны оолдары-биле кады кылыр деп сөстер-биле анчы чугаазын дооскан. Оон чугаалаан үүлдери мээн бажымга мынчага чедир уттундурбаан.

Алдын-оол ОНДАР.
Башкы.
Сүт-Хөл район. Ийме суур.

«ТӨНМЕС-САРЫГ»

●Шоодуг●

Бистиң бичежек хоорайывыска «төнмес-сарыг» деп сөс каш ыл бурукгаар хөлчок нептеренгей турган чүве. Ол дээрге улустуң кылган брага азы кижи кылган эзиртир суксунудур. «Төнмес-сарыг» бодунуң үезинде ат-сураглыг-ла турган. Солуннар арынарынга, радио, телевиденнеге, культура одагларының сценаларынга улусту каттыртыр баштак, кочу чугаалар ону дескиндир аажок турган чүве болгай. Ат-алдар белип орган «төнмес-сарыгны» янзы-бүрү кооператорларның, коммерсантыларның улуг өртектиг «кылаңкаралары» демисел ареназындан чаа идип келгени-биле, ол ат улус аксындан адырлып бар чыткан чүве. Ам база ол ат тыптып кээп-тир. Хоорайывыста кудумчулар аразында харылзаа тудар чаа, үзүн, сарыг өңнүг, ортузундан арта кожуп каан, ишкир автобус маннай берип-тир. Бичежек хоорайның чурттакчылары ол автобусче сөктүп киріптер бис, кирип турунда, ишкири аажок, төнмес-ле чүве. Ынчангаш ол автобус кел чыдырда, чон: «төнмес-сарыг» кел чыдыр, амырадывыс» дээр болу берген чүве.

Хорайнын «төнмес-сарыгның» чолаачызы мээң кожам Чамзыжык черле ажылгыр эр, чаа автобуска олурупкаш, мынай хей-аът кирген. Оон ишкир, делгем «төнмес-сарыы» Чамзыжыкка хала болу бээр деп кым бодаан боор, ындыг үулени ол көөр база салымчыг болган де. Хамык ужур хоорайжылар Чамзыжыктың шын адын адаастаанар. Чолаачыны көрген кижилер «Төнмес-сарыг» кел чыдыр дижир болу берген. Автобузунуң шолазы ам чолаачызынче шилчий бергени ол ышкажыл.

Сөөлгү үеде Чамзыжыкка ужуражы бээримге-ле, хомудалын чажырбас: «Ат болган чүве-ле болгай, кожа, бо автобустуң хайы-биле «Төнмес-сарыг» деп атка четкен. Ам дүне безин удуваастаан бис. Бир-ле кижи эжикти соктап келир. А ажыдыптарымга: «Төнмес-сарыгдан» садып көр» дээш туруп бээр, чамдыктары сава-сангазын безин ап алган келир. Ана дүвүредим, кожа, азы бо «автобусту дужаапкаш, мында бир, бичежек, улустуң «чудуушка» дижир автобузун ап аар чоор бе?»

Чүү деп-даа харылаар айыш тыпаан мен. Автобусту дужааптарга, ат-шола та чидер, та читпес. Оон кадында, алыр деп турар автобузу база анаа эвес, «чудуушка» ышкажыл. Арга чадаардан сүмеледим:

— Өөренип көр даан, кожа, «төнмес-сарыг» эки-дир бе, «чудуушка» эки-дир бе, мен бодаарымга, кайызында-даа ылгал бар бе, чонга бараан боор дээн эки эт-ле-дир. Чүгле сенээ кайызы эки чүве ирги. Мен-не чолаачы болзумза, чадаг базып чоруурунуң орнунга, иелдирзин-даа мунган болзумза деп бодаар-дыр мен. «Төнмес-сарыгның» ишкири-ле кончуг болдур ийин але — дидим.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

МУЗЫКА ЭМНЭЭР

Пошкар-Олада караа көрбес уруглар эмнелгезинде ажылдап турар сураглыг эмчи В. Севастьяновтун эмнээр чурумунда музыкотерапия деп чаа арга немешкен. Оон санап турарыбиле алырга, караа көрбес уругларның дыңнаары эки болгаш, музыка оларның аарыын эмнээринге дузалыг болуп турар. Ынчангаш уруг бүрүзүнге таваржыр музыка херексели ол эмнелгеде ажылган турар. А уругнуң кандыг музыка сонуургаарын эмнелгенин керээ чарыы алганы И. С. Палантай аттыг медицина училищезинин башкылары хынап берип эгелээн. Дыка хөй ада-нелер эмчи В. Севастьяновтуң ол аргазын деткип, эмнелгеге кандыг-бир ачы-дуза чедирерин бодап алган.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Үнелиг металлдардан: алдын, мөнгүнден каасталга кылыглары садып алыксаар силер бе? Ийе болза, хереглекчилер кооперациязының Туран, Чадаана хоорайларда, Бай-Хаак, Кызыл-Мажалык, Сарыг-Сеп, Эрзин суурларда магазиннеринге кирерин чаладывыс.

Күрүнеин **«Тыва алдын»** дээр алдын тывыжының бүдүрүлгези **кол инженерге, даг инженеринге, металлург-инженерге ажылдаар кижилерни,** бүдүрүлгенин суй белектер кылыр ювелир цегинге **директорлаар** болгаш кол инженерлээр **специалистерни** ажылдаары-биле чалап турар.

Бүдүрүлгенин турар чери: Кызыл хоорайның Горная кудумчузу, бажың № 7 (1), телефон № 3-03-22.

«Тыва автотранстың» өөредилге-бүдүрүлге комбинады «В», «С» категорияның чолаачыларын белеткеп эгелээрин дыңнадып тур.

Кичээлдер бо чылдың сентябрь 1-де эгелээр. Башкылаашкынны тыва дылга чорудар.

Комбинаттың адрези: Кызыл хоорай, Шевченко кудумчузу, 113 «а». Телефон № 3-10-92.

Красноярскиде Күрүнеиң аграр университединиң **Тывада филиалы дараазында албан-дужаалдарга ажылдакчыларны чалап турар:**

1. тускай эртемнериниң (математика талазы-биле доцент азы математика профессору), ниити эртемнериниң (педагогика эртемнериниң кандидады), чер ажылының (көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады) кафедра эргелекчилери;

2. чер ажылының кафедразының доцентизи;

3. мал ажылының курстарын башкарарынга (көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады), хууда, мал ажылының кафедразының талазыбиле (1), экономиктиг эртемнериниң (2), физиканың (1), педагогика эртемнериниң кандидады), ниити мал ажылының кафедразының талазыбиле мал чемин бүдүрериниң болгаш ботаниканың (1), химиянын (1), ниити эртемнер кафедразының талазы-биле күш-культура кижизидилгезиниң (1) кафедра эргелекчилери;

4. чер ажылының (көдээ ажыл-агый мелиорациязы, 1), хууда мал ажылының (иви, теве, ары ажыл-агыйлары, 1), ниити эртемнер (күш-культура кижизидилгези— 1, орус дыл—1), даштыкы дыл—1, химия—1) талазы-биле ассистентилер.

Конкурстуң хуусаазы — чарлалды парлаан хүнден соңгаар 1 ай.

КИНО

АВГУСТ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Крепкий орешек»** (АКШ, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00

Видеозал: «Американский кикбокёр» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК» «Семь изумрудов на кинжале» 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

Бистиң ынак оглувус Аяс Борбак-оолович Шагдыр Баян-Кол суурнуң Оттук-Даш фермазынга ажылдап турган. Ол чаш назынында айыл-халапка таварышкаш, хенертен мөчээн-биле холбаштыр биске дузалап, кажыдалдың сагыш-сеткилин илергейлээн болгаш бисти бо берге үеде деткээн бүгү эш-өөрүвүске, «Х Улуг хурал» колхозтуң баштаар черинге, специалистерге чүректин ханызындан өөрүп четтиргенивисти илергейлеп тур бис.

ШАГДЫРЛАРНЫҢ ӨГ-БҮЛЕЗИНДЕН, ТӨРЕЛДЕРИНДЕН.

САГЫШ-СЕТКИЛ ДҮВҮРЕЛИ

(Ынакшыл лириказындан)

1. УЯН ЫРЫМ СЕН

Ужур-чөвүн сөглеп четтиклээн
Уттундурбас ханы ынаам сен.
Бижиргээчел, өөрүк чүрээмден
Бижип чоруур уян ырым сен.
Шактар, хүннер солгун эртерге,
Сагыш-чүрээм улам хөлзеп чор.
Ах хар ашпайн ыыт чок чорумда,
Амыраам кыс хаапса канчаар мен.
Хамык өөрүм шагда өглеп,
Каталарлыг шөлээн чурттап чор.
Катап келбес чалыы назыным
Кара часкаан мунгак эртер бе?
Ужур-чөвүн сөглеп четтиклээн
Уттундурбас ханы ынаам сен.
Бижип чоруур уян ырымны
Миниишкиним кылдыр өргүдүм.

2. МАНАП ОР МЕН

Ынак хемим агар-акпас,
Дүне база удаан ышкаш,
Ында-кайда агымнары шылырашчык.
Дүвүрелге ыстап саргаан чүрээвис-ле
Ынакшылдың халыынынга алзывытчык.
Чырык көрүп, изиг холун
Чылыктырып куспактажык.
Чымчак сиген кавайынга өпейлээн дег,
Эргим чернин кавайынга шугладыпкаш,
Эртенги дан аткыжеге олуржук бис.
Кайда чор сен? Сураан читти.
Катап сени көрбес мен бе?
Чуртталганың шуургаанынга астывыс бе?
Сураглап кел, ол-ла хемнин ээнинде мен,
Сугнун даажын дыннавышаан, манап ор мен.

3. САГЫЖЫВЫС ЭРТИНЕЗИ

Ынакшылдың аатындан төктүр
Карактарым кылаң, арыг чажы
Харжыгчы дег арнынга кээп дүшкеш,
Ынадмнын сээн эрнин орта эстир.
Чалыы чүрек өттүр шонган көрүш
Сагыжынга ол-ла хевээр артар,
Салымывыс доннаштырар эви —
Сагыжывыс эртинези — ынакшыл.

4. МИННИИШКИН

Менги чечээн чажырып тудуп алгаш,
Мендилежип, сылдажып чедип келдим.
Чыды читпээн бүрүден дамдыларнын
Чымчак шыкче дүшкенин эскердиг бе?
Хүндүлээрим ынаам сээ камныы-биле
Хүлээткеним чечекте шалың эвес,
Кара чаштан кыптыккан ынакшылдан
Караам чажы бүдленнээн — көрбедиг бе?
Ынакшылдың чалбыыштыг халыынынга
Алзып көрбээн назының чалыы болгаш,
Ыглаан үрээм куюмнаан муңгаралын
Лайын тыппайн, ужурун билбедиг бе?
Карактарым чажында, шалында-даа
Кайгаар хире элдептиг чүве чок бол,
Ийи кижи кыптыккан сеткил-чүрээн
Ийледи бээр ынакшыл — миниишкин-дир.

5. АКСЫМ-КЕЖИИ

Ужурашкан санымда-ла
Удур-дедир көржүп ора,
Чазык көрген караандап-на
Чалданы бээр, эгени бээр апарган мен.
«Салымыңга катып боор бе?
Сагыжын ак, буянныг бе?
Домак, чүрээң шынчы бе?» деп,
Догаштырып, бодап, шинчип орар боор сен.
Дүгде, ында аңгы-башка
Түрен, хөлзеп чоруур болгаш,
Караандыва чиге көрүп,
Хандыкшылдан эриклейн чоруур-дур ооп.
Чула ышкаш төндүр кыплас,
Чымчак көрген караан оду
Чуртталгамга чылыг берип,
Чырыткылап чоруур болза — аксым-кежии.

Саая МАЙНАК.
Мөнгүн-Тайга район.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ БИЧИИ МУНУКЧУЛАРЫ» «ЧАРЫШ АЪТТАРЫНЫҢ деп фотоэтюду.

Винни-Пух биле Пятачок кылаштажып орган. Винни-Пух булочка чип чораан.

— Винни, Винни, булочкадан берем — деп бирээзи диленгеп.

— Булочка эвес, пирожок ышкажыл.

— Ынчаарга пирожоктан берем.

— Пирожок эвес, пончик-тир.

— Винни, пончиинден берем.

— Бо кандаай кижи сен, чүнү алыксап турарыны бодун билбес.

* * *

Аңаа азалар маннажып келген деп, американ президент дүжээн.

— Силерге чүү херегил? — деп, ол арай корга бергеш, айтырган.

— Сталин өлүп калгаш, эрлик оранынче кире берген.

— Оон чүл ынчаш?

— Бис баштайгы дескенер-дир бис.

* * *

Бир кижи ажылдан келгеш, кадайы чажыт кижизи-биле чыдырда тудуп алган.

— Сен мында сээдеңнеп турунда, даштын картошка садып турлар ышкажыл!

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа. «Шын» солунуң редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң орааларкчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң орааларкчызы) Ш. М. Суван, Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң орааларкчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орааларкчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлет-пүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнзурукчулер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының болалдары редакцияның туружу-биле ayушпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерстволуңуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 160.